

FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE
GRENZEN DES RÖMISCHEN REICHES
HRANICE RÍMSKEJ RÍŠE

DAVID J BREEZE - SONJA JILEK - ANDREAS THIEL

SLOVAKIA
SLOWAKEI
SLOVENSKO

KATARÍNA HARMADYOVÁ - JÁN RAJTÁR - JAROSLAVA SCHMIDTOVÁ

Frontiers of the Roman Empire Grenzendes Römischen Reiches Hranice Rímskej ríše

David J. Breeze, Sonja Jilek, Andreas Thiel

Slovensko

Katarína Harmadyová, Ján Rajtár, Jaroslava Schmidtová

Culture 2000

With the support of the Culture 2000
programme of the European Union

Archeologický ústav SAV
Múzeum mesta Bratislavy

Nitra 2008

Frontiers of the Roman Empire Grenzen des Römischen Reiches Hranice Římskej říše

David J Breeze, Sonja Jilek, Andreas Thiel

Slovensko

Katarína Harmadyová, Ján Rajtár, Jaroslava Schmidtová

Culture 2000

With the support of the Culture 2000
programme of the European Union

Archeologický ústav SAV
Múzeum mesta Bratislavy

Nitra 2008

Cover/Umschlag/Obálka:

Front cover/Vorderseite/Predná strana: Relief of Daedalus and Icarus (Bratislava-Rusovce, Slovakia) / Reliefsteinplatte mit Daidalos und Ikaros (Bratislava-Rusovce, Slowakei) / Daidalos alkaros, reliéf z náhrobnej architektúry (Bratislava-Rusovce, Slovensko)

Back cover/Rückseite/Zadná strana: Grave stele of an equestrian with a lance (Bratislava-Rusovce, Slovakia) / Die Grabstele des Reiters mit Lanze (Bratislava-Rusovce, Slowakei) / Náhrobná stéla jazdca skopijou (Bratislava-Rusovce, Slovensko)

This booklet can be order from/Diese Broschüre ist zu beziehen über/Brožúru možno získať:

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

SK-949 21 Nitra

e-mail: nrauhalm@savba.savba.sk

Múzeum mesta Bratislavy

Radničná 1

SK-815 18 Bratislava

e-mail: mmmba@bratislava.sk

Copyright©by Historic Scotland, UK; Deutsche Limeskommission, Germany
Archeologický ústav SAV, Múzeum mesta Bratislavy, Slovakia

Edited by Sonja Jilek and Ján Rajtár

Traslation by Christine Pavesicz, Michal Dvorecký and Ján Rajtár (German), Peter Barta and Lucia Benediková (English), Anita Kozubová and Ján Rajtár (Slovak)

Designed by Anna Adamczyk and Andrea Miretínska

Printed by Tlačiareň MICHEL ANGELO, Červeňova 33, Nitra

Nitra 2008

ISBN 978-80-969864-1-5

CONTENTS

Foreword

Preface

Common cultural heritage of the Roman empire 12

The Roman empire
Frontiers and trade

The proposed World Heritage Site "Frontiers of the Roman Empire" 20

The definition of a World Heritage Site
The task ahead

History and extent of frontiers 26

Rome's foreign policy
The location of frontiers

The army and frontiers 34

The purpose of frontiers
Soldiers and civilians
Military administration

Research on Roman frontiers 38

Inscriptions and documents
Survey and excavation
Aerial photography

Protection and presentation of frontiers 44

Future perspectives 46

Roman Frontiers and Slovakia 49

Devín 52

Roman military camp Gerulata in Bratislava-Rusovce 58

Roman fort at Iža 72

The Roman marching camps from the times of the Marcomannic Wars 82

The Roman buildings in the limes forefield 86

Further Reading

Illustration acknowledgements

INHALTSVERZEICHNIS

Vorwort

Vorbemerkungen

Das gemeinsame kulturelle Erbe des Römischen Reiches 13

Das Römische Reich
Grenzen und Handel

Das als Weltkulturerbe eingereichte Projekt „Grenzen des Römischen Reiches“ 21

Die Definition des Weltkulturerbes
Die zukünftige Aufgabe

Geschichte und Ausdehnung der Grenzen 27

Roms Außenpolitik
Der Verlauf der Grenzen

Das Heer und die Grenzen 35

Zur Funktion der Grenzen
Soldaten und Zivilisten
Die Militärverwaltung

Die Erforschung der römischen Grenzen 39

Inschriften und Dokumente
Prospektion und Ausgrabungen
Luftbildarchäologie

Schutz und Präsentation der Grenzen 45

Zukunftsperspektiven 47

Die römischen Grenzen und die Slowakei 49

Devín 53

Das römische Militärlager Gerulata in Bratislava-Rusovce 59

Römisches Kastell in Iža 73

Die römischen Feldlager aus der Zeit der Markomannenkriege 83

Die römischen Bauten im Limesvorland 87

Weiterführende Literatur

Bildnachweis

OBSAH

Predslov

Úvod

Spoločné kultúrne dedičstvo Rímskej ríše 13

Rímska ríša
Hranice a obchod

„Hranice Rímskej ríše„ Návrh na svetové kultúrne dedičstvo 21

Definícia svetového kultúrneho dedičstva
Nastávajúca úloha

História a rozsah hraníc 27

Zahraničná politika Ríma
Priebeh hraníc

Armáda a hranice 35

Funkcia hraníc
Vojaci a civili
Vojenská správa

Výskum rímskych hraníc 39

Nápisy a dokumenty
Prospekcia a výskumy
Letecká archeológia

Ochrana a prezentácia hraníc 45

Výhľady do budúcnosti 47

Rímske hranice a Slovensko 49

Devín 53

Rímsky vojenský tábor Gerulata v Bratislave-Rusovciach 59

Rímsky kastel v Iži 73

Rímske poľné tábory z doby markomanských vojen 83

Rímske stavby v predpolí limitu 87

Literatúra

Ilustrácie

Line of the frontier in Upper Germany south of Welzheim (Germany)
Der Limesverlauf in Obergermanien südlich von Welzheim (Deutschland)
Priebeh limitu v Hornej Germánii južne od Welzheimu (Nemecko)

FOREWORD

The inscription of the German Limes as a World Heritage Site in 2005, joining Hadrian's Wall on the WHS List, was an important step towards the creation of a new trans-boundary Frontiers of the Roman Empire WHS. Such a Site might in time encompass all surviving sections of the frontiers of the Roman empire. UNESCO has long regarded communication with the wider public and the provision of information as important. Accordingly, I welcome the launch of this series of publications which provides background information on this multinational WHS and its possible future development as well as on the various national sections of the frontier. The multiplicity of languages is a reflection of the large number of states which once formed part of the Roman empire. The frontiers of the Roman empire form a link between these many countries. They also form a link between the states within the former Roman empire and those without for all the Roman artefacts now on display in the museums beyond the empire flowed through these frontiers. The frontiers of the Roman empire, once a great divide, form a unifying element in today's world.

UNESCO is pleased to be associated with this initiative to inform a wide audience about the proposals to improve the understanding and protection of the frontiers of one of the world's greatest states.

VORWORT

Der deutsche Limes wurde im Jahr 2005 (wie schon zuvor der Hadrianswall) als Welterbestätte anerkannt – ein wichtiger Schritt zur Schaffung einer grenzüberschreitenden Welterbestätte „Grenzen des Römischen Reiches“, die letztendlich alle noch existierenden Abschnitte der Grenzen des Römischen Reiches umfassen könnte. Für die UNESCO ist die Kommunikation mit und die Information der breiten Öffentlichkeit seit langem überaus wichtig. Aus diesem Grund begrüße ich den Start dieser Broschürenreihe, die Hintergrundinformationen über diese multinationale Welterbestätte und ihre mögliche zukünftige Entwicklung sowie über die einzelnen Grenzabschnitte liefern wird. Die vielen Sprachen, in der diese Broschüren erscheinen werden, spiegeln die große Anzahl von Staaten wider, die einst Teil des Römischen Reiches waren. Die Grenzen des Römischen Reiches bilden ein Bindeglied zwischen diesen Ländern. Sie stellen auch eine Verbindung zwischen den Staaten innerhalb und außerhalb des Römischen Reiches dar, denn all die römischen Artefakte, die jetzt in den Museen jenseits der Grenzen des Reiches ausgestellt sind, haben diese Grenzen passiert. Die Grenzen des Römischen Reiches, einst eine bedeutende Scheidelinie, stellen in der heutigen Zeit ein einigendes Element dar.

Die UNESCO freut sich, diese Initiative zu unterstützen, die in der breiten Öffentlichkeit für ein besseres Verständnis und den Schutz der Grenzen eines der größten Staaten der Welt werben will.

PREDSLOV

Nemecký limes bol v roku 2005 (tak ako už predtým Hadriánov val) uznaný za súčasť svetového kultúrneho dedičstva – dôležitý krok k vytvoreniu cezhraničného svetového kultúrneho dedičstva „Hranice Rímskej ríše“, ktoré by napokon mohlo zahrnúť všetky ešte existujúce úseky hraníc Rímskej ríše.

Pre UNESCO je dávno mimoriadne dôležité informovanie a komunikácia so širokou verejnosťou. Z tohto dôvodu vítam štart série brožúr, ktorá poskytne pôvodné informácie o tejto multinacionálnej súčasti svetového kultúrneho dedičstva a jej možnom budúcom vývoji, ako aj o jednotlivých úsekoch hraníc. Mnohé jazyky, v ktorých tieto brožúry vyjdú, odzrkadľujú veľký počet štátov, ktoré kedysi boli časťou Rímskej ríše.

Hranice Rímskej ríše tvoria spojovací článok medzi týmito krajinami. Predstavujú aj spojenie medzi štátmi vo vnútri aj mimo hraníc Rímskej ríše, pretože všetky rímske artefakty, ktoré sú teraz vystavené v múzeách mimo hraníc ríše, prešli tieto hranice. Hranice Rímskej ríše, kedysi významná deliacia línia, predstavujú v súčasnosti zjednocujúci prvok.

UNESCO teší, že môže podporiť túto iniciatívu, ktorá bude v širokej verejnosti propagovať lepšie pochopenie a ochranu hraníc jedného z najväčších štátov sveta.

Francesco Bandarin

Riaditeľ World Heritage Centre, UNESCO

Fortification and corner tower at the fortress of Gasr Bishr (Jordan)
Befestigungsanlage und Eckturm des Kastells Gasr Bishr (Jordanien)
Pevnosť a nárožná veža kastela Gasr Bishr (Jordánsko)

Preface

The origin of this book lies in the statement by several European countries that they wished their sections of the Frontiers of the Roman Empire to join the exalted list of World Heritage Sites. This original concept has now grown to the point where it is possible to envisage the creation of a World Heritage Site encompassing all countries which contain parts of the Roman frontier, a single large and unique monument of international importance running through Europe, the Middle East and North Africa.

It is appropriate that all Roman frontiers should form part of one World Heritage Site. They passed through different terrains, were constructed of a variety of materials at varying dates and ranged widely in their form and complexity. Yet each individual frontier formed part of a greater whole, a system – or systems – of defence created by one of the world's greatest states, the Roman empire.

Archaeologists working on the frontiers of the Roman empire have long been used to exchanging information about their research activities and discussing its implications; they have visited each other's frontiers and examined problems on the ground; they have even, occasionally, co-operated in joint research projects! Yet, while much scientific research has been undertaken on the individual components of the frontiers, no attempt has hitherto been made to take a comprehensive and integrated approach, designing an international agenda for the whole monument, which encompasses all the frontiers of the Roman empire, from research and re-

Vorbemerkungen

Dieses Buch verdankt seine Entstehung der Tatsache, daß zahlreiche europäische Länder den Wunsch geäußert haben, ihre Abschnitte der römischen Reichsgrenzen mögen in die angesehene Liste der Weltkulturerbestätten aufgenommen werden. Nunmehr ist dieses Konzept an einem Punkt angelangt, an dem eine einzige Weltkulturerbestätte denkbar ist, die alle Länder umfaßt, in denen sich Teile der römischen Grenze befinden – ein großes und einzigartiges Denkmal von übernationaler Bedeutung, das durch Europa, den Nahen Osten und Nordafrika verläuft.

Sinnvollerweise sollten alle römischen Grenzabschnitte zu einem einzigen Weltkulturerbe zusammengefaßt werden. Sie verlaufen durch unterschiedliche Landschaften, wurden zu verschiedenen Zeiten aus den verschiedensten Materialien gebaut und weisen große Unterschiede in ihrem Aufbau und ihrer Zusammensetzung auf. Doch war jeder einzelne Grenzabschnitt Teil eines umfassenden Verteidigungssystems, das von einem der größten Staaten der Welt, dem Römischen Reich, errichtet wurde.

Die Archäologen, die sich mit den Grenzen des Römischen Reiches befassen, tauschen schon seit langem Informationen über ihre Forschungsaktivitäten aus und vergleichen ihre Ergebnisse; sie haben einander an ihren jeweiligen Grenzabschnitten besucht und die Probleme vor Ort studiert; manchmal haben sie auch in gemeinsamen Forschungsprojekten zusammengearbeitet! Doch während einzelne Teile der Grenzen genau wissenschaftlich untersucht wurden, gab es bis-

Úvod

Táto kniha vďačí za svoj vznik skutočnosti, že mnohé európske krajiny vyjadrili želanie, aby ich úseky hraníc Rímskej ríše mohli byť zahrnuté do uznávaného zoznamu súčastí svetového kultúrneho dedičstva. Teraz sa táto koncepcia dostala do bodu, keď je možné počítvať s tým, že vznikne jediná súčasť svetového kultúrneho dedičstva, zahŕňajúca všetky krajiny, v ktorých sa nachádzajú časti rímskych hraníc – veľkú a jedinečnú pamiatku nadnárodného významu prechádzajúcu Európou, Blízkym východom a severnou Afrikou. Zmysuplným spôsobom by mali byť všetky úseky rímskych hraníc zahrnuté do jediného svetového kultúrneho dedičstva. Prechádzajú rozdielnymi krajinami, boli postavené v odlišných obdobiach z odlišných materiálov a vykazujú veľké rozdiely v štruktúre i v zložení. Každý jednotlivý úsek hraníc však bol časťou rozsiahleho obranného systému, ktorý bol postavený jedným z najväčších štátov sveta, Rímskou ríšou.

Archeológovia, ktorí sa zaoberajú hranicami Rímskej ríše, si už dlho vymieňajú informácie o svojej výskumnej činnosti a porovnávajú svoje výsledky; navštívili mnohé iné hraničné úseky a skúmali problémy na mieste; niekedy spolupracovali aj na spoločných výskumných projektoch! Zatiaľ čo sa precízne vedecky skúmali jednotlivé časti hraníc, tak dosiaľ neexistovala žiadna medzinárodná koncepcia pre výskum a dokumentáciu celej pamiatky – od ochrany cez prezentáciu po interpretáciu, ktorá by obsahla všetky hranice Rímskej ríše. Táto kniha tematicky uvádza túto úlohu a s ňou spojené problémy

cording, through protection to presentation and interpretation. By addressing the issues and problems involved, this book should help to create a wider approach to the investigation, management and promotion of this distinctive aspect of our common heritage.

One problem in undertaking international research is that much information on sites and excavated remains is still inaccessible. Material published in individual languages can be daunting not only to students and scientists, but also to interested readers without the necessary knowledge of these languages. This booklet is intended to be of interest to many people with different backgrounds. Because the scope is broad, the book is designed to supply useful information of a general nature. We hope that a better understanding of the structure and the development of this great monument will contribute to a fresh look and new interpretations. It is due to the infinite interest and great help of many international colleagues that it took shape in a such short time.

Our sincere thanks go to all those who have contributed to its production; to those who have given grants; to the many archaeologists who willingly provided illustrations; and to the colleagues who have patiently assisted in the translation and the editorial process: Anna Adamczyk (Wroclaw), Klaus Behrbohm (Wien), Paul Bidwell (Newcastle), Erik Graafstal (Utrecht), Simon James (Leicester),

Xenia Pauli Jensen (Kopenhagen), Gabrielle Kremer (Wien), Michael Mackensen (München),

her kein internationales Konzept für die Erforschung und Dokumentation des gesamten Denkmals - vom Schutz über die Präsentation bis zur Interpretation - das alle Grenzen des Römischen Reiches umfaßt. Dieses Buch thematisiert diese Aufgabe und die damit verbundenen Probleme und soll dazu beitragen, einen weiter gefaßten Ansatz für die Erforschung, Verwaltung und Verbreitung dieses speziellen Aspektes unseres gemeinsamen Erbes zu finden.

Ein Problem bei der länderübergreifenden Forschung besteht darin, daß es vielfach keinen Zugang zu Informationen über Funde und Ausgrabungsstätten gibt. Das in unterschiedlichen Sprachen veröffentlichte Material kann nicht nur interessierte Leser ohne entsprechende Sprachkenntnisse entmutigen, sondern auch Studenten und Wissenschaftler. Diese Broschüre soll das Interesse von Menschen mit verschiedenem kulturellem Hintergrund wecken. Ihr breit gefaßter Rahmen soll nützliche Informationen allgemeiner Natur liefern. Wir hoffen, daß ein besseres Verständnis für die Struktur und die Entwicklung dieses bedeutenden Kulturerbes einen neuen Blickwinkel und neue Interpretationen ermöglicht. Das große Interesse und die Hilfe vieler Kollegen aus anderen Ländern haben dazu beigetragen, daß dieses Buch in so kurzer Zeit zustande gekommen ist.

Wir danken allen, die zur Herstellung dieses Buches beigetragen haben; jenen, die es finanziell unterstützt haben; den vielen Archäologen, die bereitwillig Illustrationen geliefert haben; und all jenen Kollegen, die

a má pri-spieť knájdenu širšie ponímaného prístupu k výskumu

u k spravovaniu ak propagácii tohto osobitného aspektu nášho spoločného dedičstva.

Problém medzinárodného výskumu spočíva v tom, že mnohokrát nie sú prístupné informácie o náleziskách a nálezoch.

Materiál publikovaný v rozličných jazykoch môže odrádzať nielen čitateľov zaujímajúcich sa o problematiku, ktorí nemajú zodpovedajúce jazykové znalosti, ale aj študentov a vedcov. Táto brožúra má vzbudiť záujem u ľudí s rozličným kultúrnym zázemím. Jej široko ponímaný rámec má poskytnúť užitočné informácie všeobecného rázu. Dúfame, že lepšie pochopenie štruktúry a vývoja tohto významného kultúrneho dedičstva umožní nový uhol pohľadu a nové interpretácie. Veľký záujem a pomoc mnohých kolegov z ďalších krajín prispeli k tomu, že táto kniha vznikla takom krátkom čase.

Ďakujeme všetkým, ktorí prispeli na zostavenie tejto knižky; tým, ktorí ju finančne podporili; mnohým archeológom, ktorí ochotne poskytli ilustrácie; a všetkým tým kolegom, ktorí trpezlivo spolupracovali na prekladoch a redakcii: Anna Adamczyk (Wroclaw), Klaus Behrbohm (Wien), Paul Bidwell (Newcastle), Erik Graafstal (Utrecht), Simon James (Leicester), Xenia Pauli Jensen (Kopenhagen), Gabrielle Kremer (Wien), Michael Mackensen (München), Peter Marsden (London), Valerie Maxfield (Exeter), Christine Pavesicz (Wien), Nadja Qaisi (Amman), Ján Rajtár (Nitra), Andreas Schmidt-Colinet (Wien), Steven Side-

Peter Marsden (London), Valerie Maxfield (Exeter), Christine Pavesicz (Wien), Nadja Qaisi (Amman), Jan Rajtár (Nitra), Andreas Schmidt-Colinet (Wien), Steven Sidebotham (Newark), Andrea Sulzgruber (Wien), Nina Willburger (Stuttgart).

In particular we are grateful to Bill Finlayson, Director of the British Council for Research in the Levant, Siegmars von Schnurbein, Director of the Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts and Mihály Nagy, Hungarian Ministry of Cultural Heritage.

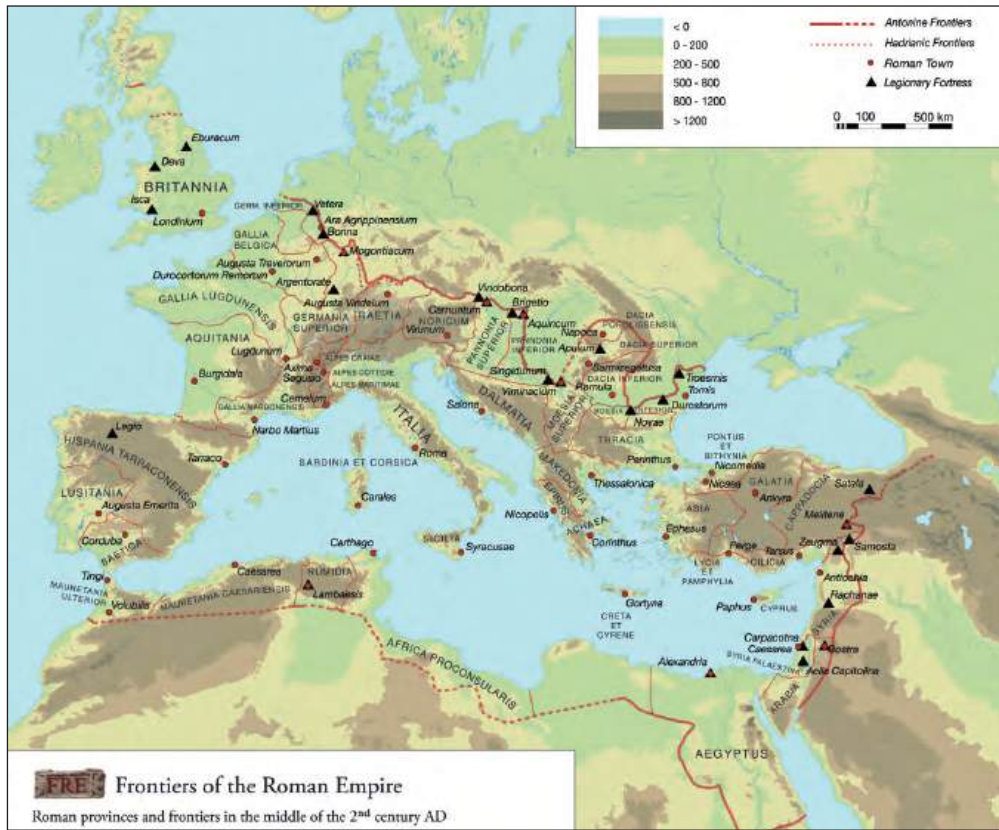
geduldig an der Übersetzung und am Lektorat mitgearbeitet haben: Anna Adamczyk (Wrocław), Klaus Behrbohm (Wien), Paul Bidwell (Newcastle), Erik Graafstal (Utrecht), Simon James (Leicester), Xenia Pauli Jensen (Kopenhagen), Gabrielle Kremer (Wien), Michael Mackensen (München), Peter Marsden (London), Valerie Maxfield (Exeter), Christine Pavesicz (Wien), Nadja Qaisi (Amman), Jan Rajtár (Nitra), Andreas Schmidt-Colinet (Wien), Steven Sidebotham (Newark), Andrea Sulzgruber (Wien), Nina Willburger (Stuttgart).

Unser besonderer Dank gilt Bill Finlayson, dem Leiter des British Council for Research in the Levant, Siegmars von Schnurbein, dem Ersten Direktor der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts und Mihály Nagy vom Ungarischen Ministerium für kulturelles Erbe.

botham (Newark), Andrea Sulzgruber (Wien), Nina Willburger (Stuttgart).

Naša mimoriadna vďaka patrí Billovi Finlaysonovi, vedúcemu British Council for Research in the Levant, Siegmarsovi von Schnurbeinovi, prvému riaditeľovi Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, a Mihályovi Nagyovi z maďarského Ministerstva pre kultúrne dedičstvo.

David Breeze, Sonja Jilek, Andreas Thiel

1. Map of the Roman empire under the Emperor Antoninus Pius (AD 138–161)

Karte des Römischen Reiches unter Kaiser Antoninus Pius (138–161 n. Chr.)

Mapa Rímskej ríše za vlády cisára Antonína Pia (138 – 161 po Kr.)

3. Marcus Aurelius (Alec Guinness) addressing the soldiers in Anthony Mann's "The Fall of the Roman Empire" (1964)

Marcus Aurelius (Alec Guinness) spricht zu den Soldaten in Anthony Manns „The Fall of the Roman Empire“ (1964)
Marcus Aurelius (Alec Guinness) hovorí k vojakom vo filme Anthonyho Manna Pád Rímskej ríše (1964)

Common cultural heritage of the Roman empire

Roman frontiers are part of a common heritage of the countries circling the Mediterranean Sea (1). Successive generations have built on that heritage and modified it thus helping to create our modern world. Today, our world appears to be diverse, divided by language, religion and traditions. Yet, our heritage is more common than we sometimes appreciate. Much knowledge of the ancient world has come to us through the Arab world, the real inheritors of the late Roman empire (2).

How the Romans managed to rule their enormous empire with a relatively small professional army is a spectacular statement of power and a constant fascination. The Romans were not only experts in the use of power – and force – but also in portraying a strong image about themselves. Indeed, that image was so strong that it still excites our imagination today. Great literature and fantastic films demonstrate our continuing fascination with that image (3).

2. *The walls of Constantinople (Turkey). It was in 1453 that they fell to the Turks and the Roman empire came to an end*
Die Mauern von Konstantinopel (Türkei). Als die Stadt im Jahr 1453 an die Türken fiel, bedeutete das das Ende des
Römischen Reiches

Múry Konštantínopolu (Turecko). Keď roku 1453 padlo mesto do rúk Turkom, znamenalo to koniec Rímskej ríše

Das gemeinsame kulturelle Erbe des Römischen Reiches

Die Grenzen des Römischen Reiches sind ein Teil des gemeinsamen Erbes der Mittelmeerländer (1). Nachfolgende Generationen haben auf diesem Erbe aufgebaut, es modifiziert und somit dazu beigetragen, unsere moderne Welt zu schaffen. Dieses Erbe eint uns mehr, als wir im Allgemeinen denken. Viel von unserem Wissen über die Antike wurde uns von den Arabern überliefert, den wahren Erben des Spätromischen Reiches (2).

Wie die Römer es bewerkstelligten, ihr riesiges Reich mit einem relativ kleinen Berufsheer zu beherrschen, zeigt auf spektakuläre Art ihre Macht und fasziniert uns noch heute. Die Römer waren nicht nur Experten im Gebrauch von Macht und Gewalt, sondern waren auch imstande, sich selbst auf beeindruckende Weise darzustellen. Das Bild, das sie schufen, war so stark, daß es noch heute unsere Phantasie beflügelt. Große Literatur und phantastische Filme zeigen, wie sehr es uns noch immer fasziniert (3).

Spoločné kultúrne dedičstvo Rímskej ríše

Hranice Rímskej ríše sú časťou spoločného kultúrneho dedičstva krajín obklopujúcich Stredozemné more (1). Nasledujúce generácie budovali na tomto dedičstve jeho premenou prispeli k vytvoreniu nášho moderného sveta. Dnes sa náš svet javí rozmanitý, rozdelený jazykom, náboženstvom a tradíciami. Toto dedičstvo nás však spája viac, ako si všeobecne myslíme. Veľa našich poznatkov o antike nám odovzdali Arabi, skutoční dedičia neskorej Rímskej ríše (2).

Ako Rimania dokázali spravovať svoju obrovskú ríšu s pomerne malou profesionálnou armádou, poukazuje na ich mimoriadny spôsob vlády, ktorý nás dodnes fascinuje. Rimania boli obratní nielen v používaní moci a sily, ale aj v schopnosti vytvoriť o sebe veľmi pôsobivý dojem. Obraz, ktorý vytvorili, je taký silný, že dodnes prebúdza našu fantáziu. Literárne diela a skvelé filmy dokazujú, ako veľmi nás to ešte stále fascinuje (3).

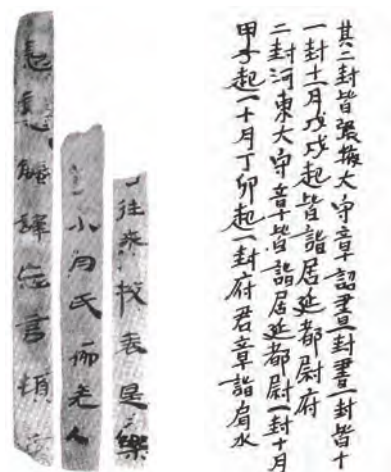
4. *The Great Wall of China, World Heritage Site since 1987*
Die Chinesische Mauer, Weltkulturerbestätte seit 1987
Čínský múr, súčasť svetového kultúrneho dedičstva od roku 1987

6. *The Arch of Titus at the Forum Romanum in Rome (Italy)*
Der Titusbogen auf dem Forum Romanum in Rom (Italien)
Titov oblúk na Forum Romanum v Ríme (Taliansko)

7. *The Roman city of Volubilis (Morocco)*
Die römische Stadt Volubilis (Marokko)
Rímske mesto Volubilis (Maroko)

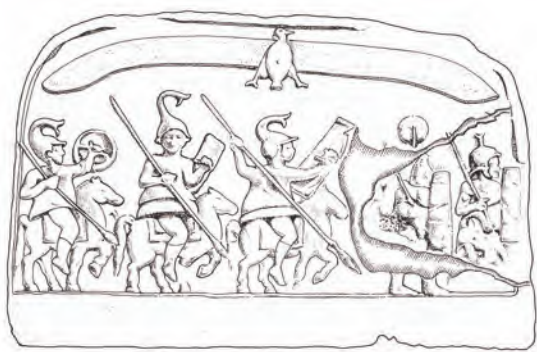
5. *Military documents of the Han period, 200 BC – AD 220 (China)*
Militärdokumente aus der Han-Zeit, 200 v. – 220 n. Chr. (China)
Vojenské dokumenty z obdobia dynastie Han, 200 pred – 220 po Kr. (Čína)

The Roman empire

The Roman state, in one form or another, survived for over 2000 years. Its empire was one of the greatest states which the world has seen, close only to China in its size and longevity (4). Indeed, our knowledge of the administrative arrangements of the Chinese empire (5), which have survived in better condition and more detail than those for the Roman empire, aids our understanding of the workings of Roman frontiers.

Many great monuments of the Roman empire are World Heritage Sites, including Rome itself (6), but also many of its important cities such as Mérida and Lugo (Spain), Orange and Arles (France), Split (Croatia), Istanbul (Turkey), Petra (Jordan), Leptis Magna (Libya) and Volubilis (Morocco, 7). Yet these most developed parts of the Roman world were protected and at the same time defined by frontiers (1). It was as if these frontiers were, as Aelius Aristides remarked in the second century AD, "enclosing the civilised world in a ring". The frontiers did define the Roman empire and were essential for the stability and therefore economic growth of the interior: they allowed the cities of the empire to flourish. An essential part of the Roman genius was its ability to win the support of the people it conquered. It respected local traditions and ethnic characteristics (8–9), so long as the superior status of Rome was not challenged.

It encouraged local self-government, merely plac-

8. Relief with soldiers wearing elephant helmets (Egypt)
 Relief mit Darstellung von Soldaten mit Elefantenhelm
 (Egypt)
 Reliéf s vyobrazením vojakov so sloními prilbami,
 Tell el-Herr (Egypt)

Das Römische Reich

Der römische Staat überdauerte in der einen oder anderen Form 2000 Jahre. Das Römische Reich war einer der größten Staaten, den die Welt je gesehen hat, und kam in bezug auf seine Größe und Langlebigkeit nur an das Chinesische Reich heran (4). Und unser Wissen über die Verwaltung des chinesischen Reiches (5), dessen Quellen besser erhalten und detaillierter überliefert sind als diejenigen über das Römische Reich, hilft uns, zu verstehen, wie die römischen Grenzen funktioniert haben.

Viele große Denkmäler, wie die Stadt Rom selbst (6), aber auch zahlreiche wichtige Städte des Römischen Reiches, wie Mérida und Lugo (Spanien), Orange und Arles (Frankreich), Split (Kroatien), Istanbul (Türkei), Petra (Jordanien), Leptis Magna (Libyen) und Volubilis (Marokko, 7) sind Teil des Weltkulturerbes. Diese entwickelten Teile der römischen Welt wurden durch Grenzen einerseits geschützt andererseits aber auch genau definiert (1), als ob diese Grenzen, wie es Aelius Aristides im 2. Jahrhundert n. Chr. ausdrückte, „die zivilisierte Welt ~~Teil~~ ^{als} wie ein Ring umschließen machten Grenzen das Römische Reich aus und waren für die Stabilität und daher auch für das Wirtschaftswachstum im Inneren unersetzlich: sie gewährleisteten, daß die Städte des Reiches florierten.

Das besondere Talent der Römer bestand darin, sich die Unterstützung der Völker zu sichern, die sie

9. Tombstone of civilians from Aquincum (Hungary) wearing the local Pannonian dress
 Grabstein von Zivilpersonen aus Aquincum (Ungarn) in der typischen Pannonischen Tracht
 Náhrobok civilných osôb z Aquinca (Maďarsko) v typickom panónskom kroji

Rímska ríša

Rímsky štát pretrval rôznych formách 2000 rokov. Rímska ríša bola jedným z najväčších štátov, aké kedy svet videl. Vzhľadom na jej veľkosť a dlhé trvanie ju možno prirovnávať len k Čínskej ríši (4). A práve naše poznatky o spravovaní Čínskej ríše (5), o ktorom sa pramene zachovali lepšie a detailnejšie než Rímskej ríši, nám pomáhajú pochopiť, ako fungovali rímske hranice.

Mnohé veľké pamiatky, ako samotné mesto Rím (6), ale aj početné významné mestá Rímskej ríše, ako Mérida a Lugo (Španielsko), Orange a Arles (Francúzsko), Split (Chorvátsko), Istanbul (Turecko), Petra (Jordánsko), Leptis Magna (Lýbia) a Volubilis (Maroko, 7) sú súčasťou svetového kultúrneho dedičstva. Tieto rozvinuté časti rímskeho sveta chránili a presne definovali hranice (1). Ako to v 2. storočí po Kr. vyjadril Aelius Aristides, tieto hranice „obklopovali civilizovaný svet takmer ako kruh“. Rímsku ríšu skutočne vytvárali hranice a boli nenahraditeľné pre vnútornú stabilitu, dŕžali aj pre jej hospodársky rast: umožnili rozkvet miest ríše.

Mimoriadny talent Rimanov spočíval v schopnosti získať si podporu národov, ktoré si podmanili. Rešpektovali miestne tradície a etnické zvláštnosti pôvodných obyvateľov (8–9), pokiaľ tým nebola ohrozená nadvláda Ríma. Rimanovia podporovali samosprávu a nadradili jej len pomerne malú cisársku administratívu, ktorá umožnila udržiavať

10. The tombstone of Regina, wife of Barathes of Palmyra, from South Shields (UK). The inscription reads in Palmyrene: "Regina, the freedwoman of Barathes, alas" Grabstein der Regina, Frau des Barathes von Palmyra aus South Shields (Großbritannien). Die Inschrift in palmyrenischer Sprache bedeutet: „Regina, die Freigelassene des Barathes, o Unglück!“
Náhrobok Reginy, manželky Barathesa z Palmyry, zo South Shields (Veľká Británia). Nápis v palmyrskom jazyku znamená: „Regina, prepustenkyňa Barathesa, ó nešťastie!“

12 ab. Artefacts from Berenice (Egypt): obverse and reverse of a silver coin of the Western Indian monarch Rudrasena III (AD 362)
Funde aus Berenice (Ägypten): Avers und Revers einer Silbermünze des westindischen Herrschers Rudrasena III (362 n. Chr.)
Nálezy z Berenice (Egypt): averz a reverz striebornej mince západoindického vládcu Rudrasena III. (362 po Kr.)

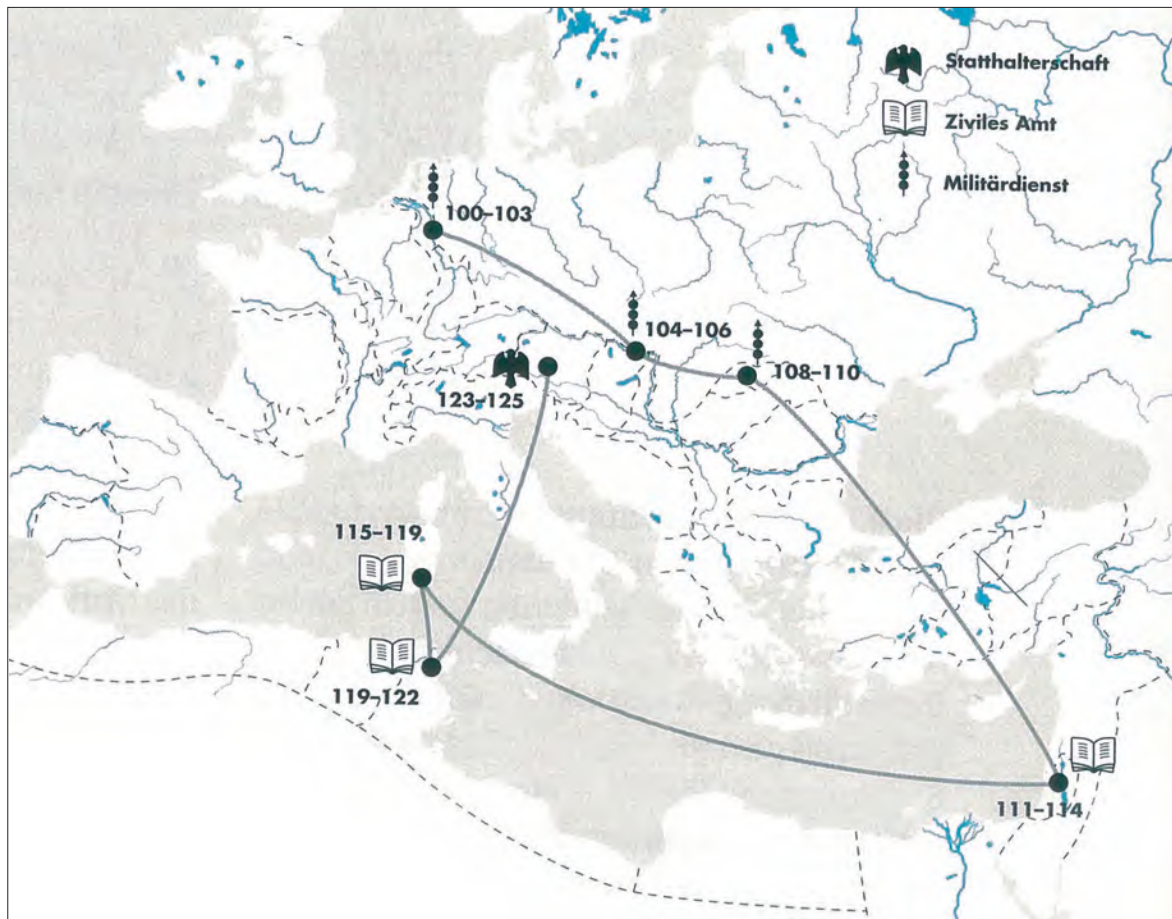

13. A graffito in Tamil-Brahmi on a Roman Dressel 2–4 amphora. The text mentions a man named Korra, a south Indian chieftain, from the mid-first century AD (Berenice, Egypt)
Eine Ritzung in Tamil-Brahmi auf einer römischen Dressel 2–4 Amphore. Der Text erwähnt einen Mann namens Korra, einen südindischen Anführer Mitte des 1. Jahrhunderts n. Chr. (Berenice, Ägypten)
Vyrytý text v jazyku tamil-brahmi na rímskej amfore Dressel 2-4 uvádza muža menom Korra, juhoindického vodcu z polovice 1. storočia po Kr. (Berenice, Egypt)

ing on top the relatively small imperial administration. This imperial administration helped to hold the whole fabric of the empire together. Members of the aristocracy criss-crossed the empire from one appointment to another (10–11). The army brought a touch of Rome to the furthestmost corners of the empire. More than that, it was a catalyst, helping to create a new frontier society.

Frontiers and trade

Frontiers were also the membrane through which Roman ideas as well as artefacts percolated into the outside world. Roman trade extended eastwards to India (12ab–13) and beyond (14), southwards into the Sahara Desert and northwards to the

11. Career-map of Cl. Paterculus Clementianus, a senior officer, who made his way from the lower Rhine, to the Danube, to the Middle East, to Sardinia, Tunisia and finally Austria

Karte mit den verschiedenen Stationen der Karriere von Cl. Paterculus Clementianus, einem hohen Offizier, der am Niederrhein, an der Donau, im Nahen Osten, in Sardinien, Tunesien und schließlich in Österreich diente

Mapa s rôznymi miestami v kariére Cl. Patercula Clementiana, vysokého dôstojníka, ktorý slúžil v Dolnom Porýní, na Dunaji, na Blízkom východe, na Sardínii, v Tunisku a napokon v Rakúsku

eroberten. Sie respektierten die Traditionen und ethnischen Eigenheiten der Einheimischen (8–9), solange die Herrschaft Roms nicht in Frage gestellt wurde. Die Römer unterstützten die Selbstverwaltung und setzten darüber nur eine relativ kleine kaiserliche Verwaltung, durch die das ganze Reich erst zusammengehalten wurde. Mitglieder der Aristokratie durchquerten das gesamte Reich kreuz und quer von einem Posten zum anderen (10–11). Durch das Heer kamen die entlegensten Winkel des Reiches in Kontakt mit Rom. Darüber hinaus war das Heer ein Katalysator, der die Entstehung einer neuen Gesellschaft an der Grenze ermöglichte.

Grenzen und Handel

Die Grenzen waren auch die Membran, durch die

celistvosť ríše. Príslušníci aristokracie prechádzali krížom–krážom celou ríšou od jedného úradníckeho postu k druhému (10–11). Prostredníctvom vojska sa do kontaktu Rímom dostali aj najvzdialenejšie kúty ríše. Okrem toho vojsko bolo katalyzátorom, ktorý na hraniciach umožnil vznik novej spoločnosti.

Hranice a obchod

Hranice boli tiež membránou, cez ktorú prenikali rímske myšlienky, technológie a predmety dennej potreby do sveta na druhej strane týchto hraníc. Obchod Rimanov sa šírila na východ až do Indie (12ab–13) a ešte ďalej (14), na juh až k Sahare a na severe až k Baltskému moru (15), do ríše prinášal ohromnú pestrosť tovarov. V múzeách

14. Fragment of Chinese silk from Palmyra (Syria) with an inscription in Chinese characters

Fragment chinesischer Seide aus Palmyra (Syrien) mit Inschrift in chinesischen Schriftzeichen

Fragment čínskeho hodvábu z Palmyry (Sýria) s nápisom v čínskom znakovom písme

15. Bandoleers with the depiction of eagles from the war booty sacrifice at Vimose (Funen, Denmark)

Abzeichen mit der Darstellung von Adlern aus dem Beuteschatz von Vimose (Fünen, Dänemark)

Vyznamenania so zobrazením orlíc z obetného pokladu z Vimose (Funen, Dánsko)

16. Finger ring with the depiction of a female bust from Aquileia (Italy) made of amber from the Baltic Sea region

Fingerring mit der Darstellung einer weiblichen Büste aus Aquileia (Italien) aus Bernstein aus dem Baltikum

Prsteň s vyobrazením ženskej busty z Aquileie (Taliansko) z baltického jantáru

shores of the Baltic Sea (15), and, in return, brought a vast range of goods and products into the empire. The museums of many countries beyond the empire contain Roman artefacts and hint at the extent of Roman influence (16-17).

17. Stone masonry in Bratislava-Dúbravka (Slovakia), beyond the empire, built in the Roman manner, is just one of the buildings beyond the frontier which imitated Roman styles

Steinbau in Bratislava-Dúbravka (Slowakei), einem Ort außerhalb des Römischen Reiches, nach römischem Vorbild gebaut.

Diese Villa ist nur eines von vielen Gebäuden jenseits der Grenze, das den römischen Stil imitiert

Kamenná stavba v Bratislave-Dúbravke (Slovensko), na mieste mimo Rímskej ríše, postavená podľa rímskeho vzoru. Táto villa je len jednou z viacerých stavieb mimo hraníc, ktorá napodobňuje rímsky štýl

römisches Gedankengut und römische Alltagsgegenstände in die Welt jenseits dieser Grenzen drangen. Der Handel der Römer erstreckte sich im Osten bis nach Indien (12ab–13) und darüber hinaus (14), im Süden bis zur Sahara und im Norden bis zur Ostsee (15) und brachte ein riesiges Spektrum an Waren in das Reich. In den Museen vieler Länder außerhalb des Römischen Reiches sind römische Gegenstände zu sehen – ein Hinweis darauf, wie groß der römische Einfluß war (16–17).

mnohých krajín mimo Rímskej ríše možno vidieť rímske predmety – doklad toho, aký veľký bol rímsky vplyv (16-17).

18. Hadrian's Wall at Cuddy's Crag near Housesteads (UK)
 Cuddy's Crag am Hadrianswall bei Housesteads (Großbritannien)
 Hadriánov val v Cuddy's Crag pri Housesteads (Veľká Británia)

20. Roman archaeologists discussing international co-operation at Ilok (Croatia) during the Congress of Roman Frontier Studies 2003

Archäologen diskutieren beim Limes-Kongreß in Ilok (Kroatien) im Jahr 2003 über internationale Zusammenarbeit

Archeológovia diskutujú počas Limes-Kongresu v roku 2003 v Iloku (Chorvátsko) o medzinárodnej spolupráci

The proposed World Heritage Site "Frontiers of the Roman Empire"

In 1987 Hadrian's Wall (UK) was added to the list of World Heritage Sites (18, 45). It is still the only Roman frontier which has achieved this accolade. However, in 2004 the German limes – the continuous barrier erected by the Roman army between the rivers Rhine and Danube – was nominated (19). The World Heritage Committee of UNESCO will consider this proposal at its meeting in July 2005. If approved, this will create a new trans-national World Heritage Site. This, it is hoped, will become the first step towards the creation of a truly multi-national World Heritage Site encompassing countries in Europe, the Middle East and North Africa.

This project is a truly challenging concept with no real precedent. It involves the co-operation of archaeologists and cultural resource managers in many countries – and in international agencies (20). Certain rules have to be accepted and standards met. Yet, each country has its own traditions of undertaking its archaeology, protecting and managing its sites, and presenting and interpreting its monuments to the public. There is no intention to force each country to change its

19. *The wood-covered frontier in the Taunus mountains (Germany)*
Die bewaldete Grenze im Taunus (Deutschland)
Zalesnená hranica v pohorí Taunus (Nemecko)

Das als Weltkulturerbe eingereichte Projekt „Grenzen des Römischen Reiches“

Im Jahre 1987 wurde der Hadrianswall (Großbritannien) zum Weltkulturerbe erklärt (18, 45). Es ist bis heute das einzige Teilstück der römischen Grenze, das diese Auszeichnung erhielt. Im Jahr 2004 wurde jedoch auch der deutschelimes nominiert, die durchgehende Grenze, die vom römischen Heer zwischen Donau und Rhein errichtet wurde (19). Das Welterbekomitee der UNESCO wird bei seiner Sitzung im Juli 2005 über diesen Vorschlag beraten. Ein positiver Bescheid wird ein grenzüberschreitendes Weltkulturerbe bedeuten. Das, so ist zu hoffen, wäre der erste Schritt zur Schaffung eines wirklichen multinationalen Weltkulturerbes, das Länder in Europa, dem Nahen Osten und Nordafrika einschließt.

Dieses Projekt stellt ein völlig neues, beispielloses Konzept dar, an dem Archäologen und Denkmalschützer aus vielen Ländern und vielen internationalen Gremien mitarbeiten (20). Bestimmte Regeln und Standards müssen eingehalten werden. Doch jedes Land hat seine eigenen Traditionen in Bezug auf seine Archäologie, den Schutz und die Handhabung seiner Fundstätten und die

„Hranice Rímskej ríše“, Návrh na svetové kultúrne dedičstvo

V roku 1987 bol do zoznamu svetového kultúrneho dedičstva zapísaný Hadriánov val (Veľká Británia, 18, 45). Bol to jediný úsek rímskych hraníc, ktorý získal takúto poctu. V roku 2005 bol takto ocenený aj úsek rímskych hraníc medzi riekami Rýn a Dunaj, lepšie známy ako Hornogermánsko-raetsky limes (19). Týmto aktom vzniklo nové multinationálne svetové kultúrne dedičstvo „Hranice Rímskej ríše“. Treba dúfať, že to je prvý krok k vytvoreniu skutočne multinationálneho svetového kultúrneho dedičstva, ktoré zahrnie krajiny vEu - rópe, na Blízkom východe a v severnej Afrike. Tento projekt predstavuje úplne novú, jedinečnú koncepciu, na ktorej spolupracujú archeológovia a ochrancovia pamiatok z mnohých krajín a mnohých medzinárodných výborov (20). Pri tom sa musia dodržiavať určité pravidlá a normy.

Každá krajina má však svoje vlastné tradície v archeológii, v ochrane iv zaobchádzaní s jej náleziskami, v prezentácii a interpretácii pamiatok verejnosti. Nie je však zámerom nútiť krajiny, aby menili svoje tradície; naopak archeológovia a správne grémiá spoločne pracujú na vytvorení

22. Statue of the Emperor Trajan (AD 98–117), who conquered Dacia (Romania) and Parthia (Iraq and Iran), Rijksmuseum Leiden (Netherlands)
 Statue des Kaisers Trajan (98–117 n. Chr.), der Dakien (Rumänien) und das Partherreich (Irak und Iran) eroberte, Rijksmuseum Leiden (Niederlande)
 Socha cisára Trajána (98-117 po Kr.), ktorý si podmanil Dákov (Rumunsko) a Partskú ríšu (Irak a Irán), Rijksmuseum Leiden (Holandsko)

23. Coin depicting the Emperor Septimius Severus (AD 193–211), who campaigned on many frontiers and expanded the empire to the east, south and north
 Münze mit dem Bild des Kaiser Septimius Severus (193–211 n. Chr.), der an vielen Grenzabschnitten kämpfte und das Reich nach Osten, Süden und Norden ausdehnte
 Minca s portrétom cisára Septimia Severa (193–211 po Kr.), ktorý bojoval na mnohých úsekoch hraníc a rozšíril ríšu na východ, juh i sever

traditions. Rather, archaeologists and administrators are working together to create over-arching frameworks within which each country can adapt and enhance its own ways of working.

The definition of a World Heritage Site

To that end, the co-ordinators of those countries which have already declared their intention to nominate their stretches of the Roman frontier as a World Heritage Site have formed themselves into a group. Named the Bratislava Group after the location of their first meeting in March 2003, it contains delegates from Austria, Croatia, Germany, Hungary, Slovakia and the UK.

The Bratislava Group acts as an adviser on archaeological and scientific aspects of the frontier. It has proposed the following definition for the "Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site":

"The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site should consist of the line(s) of the frontier at the height of the empire from Trajan to Septimius Severus (about AD 100 to 200), and military installations of different periods which are on that line. The installations include fortresses, forts, towers, the limes road, artificial barriers and immediately associated civil structures" (21–23).

This definition excludes outpost and hinterland forts. But it has the main advantage that it is relatively simple, an important element when seeking to undertake an entirely new concept. Roman military

21. *The east-gate of the Roman fort at Traismauer on the Danube (Austria) dates to the fourth century but qualifies for nomination under the proposed definition*

Das Ost-Tor des römischen Kastells in Traismauer an der Donau (Österreich) wurde erst im vierten Jahrhundert gebaut, erfüllt aber die Voraussetzungen für eine Nominierung unter der vorgeschlagenen Definition

Východná brána rímskeho kastela v Traismaueri na Dunaji (Rakúsko) bola síce postavená až v štvrtom storočí, spĺňa však predpoklady na nomináciu podľa navrhovanej definície

Präsentation und Interpretation seiner Funde in der Öffentlichkeit. Die Intention ist daher nicht, Länder dazu zu bringen, ihre Traditionen zu ändern; vielmehr arbeiten Archäologen und Verwaltungsgremien zusammen, um ein Rahmenwerk zu schaffen, innerhalb dessen jedes Land seine eigenen Arbeitsweisen optimieren kann.

Die Definition des Weltkulturerbes

Mittlerweile schlossen sich Koordinatoren derjenigen Länder, die bereits ihre Absicht erklärt haben, ihren Grenzabschnitt als Weltkulturerbe zu nominieren, zur Bratislava-Gruppe zusammen, die sich nach dem Ort ihres ersten Treffens im März 2003 benannt hat. In dieser Gruppe sind Delegierte aus Deutschland, Großbritannien, Kroatien, Österreich, der Slowakei und Ungarn vertreten.

Die Bratislava-Gruppe agiert als ein Beratungsinstrument für archäologische und wissenschaftliche Belange zu den Grenzen. Sie hat die folgende Definition des Weltkulturerbes „Die Grenzen des Römischen Reiches“ vorgeschlagen:

„Das Welterbe ‚Die Grenzen des Römischen Reiches‘ umfaßt die Grenzlinie(n) am Höhepunkt des Reiches unter Trajan bis Septimius Severus (ca. 100 bis 200 n. Chr.) und Militäreinrichtungen anderer Perioden, die an dieser Linie bestanden. Zu den

Einrichtungen gehören Legionslager, Kastelle, Türme, die Limesstraße, künstliche Barrieren und unmittelbar angeschlossene zivile Einrichtungen“ (21–23).

Diese Definition schließt sowohl Vorposten- als auch

rámcového systému, v ktorom každá krajina môže optimalizovať svoje vlastné pracovné postupy.

Definícia svetového kultúrneho dedičstva

Medzitým sa koordinátori tých krajín, ktoré už deklarovali svoj zámer nominovať ich úsek hraníc na svetové kultúrne dedičstvo, spojili do Bratislavskej skupiny, ktorá bola pomenovaná podľa miesta ich prvého stretnutia v marci 2003. V tejto skupine sú zastúpení delegáti Nemecka, Veľkej Británie, Chorvátska, Rakúska, Slovenska a Maďarska.

Bratislavská skupina koná ako poradca pri posudzovaní archeologických a vedeckých aspektov hraníc. Navrhla nasledujúcu definíciu svetového kultúrneho dedičstva „Hranice Rímskej ríše“:

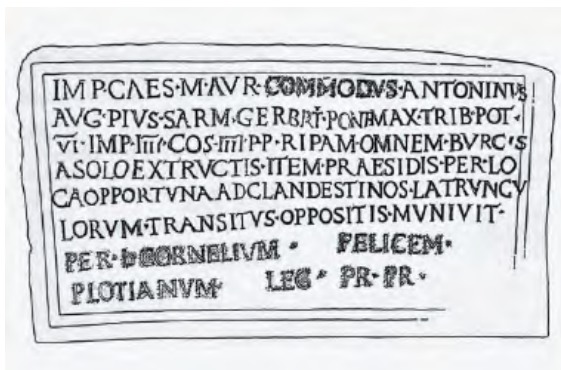
„Svetové kultúrne dedičstvo ‚Hranice Rímskej ríše‘ zahŕňa hraničnú líniu (línii) v období vrcholu ríše za Trajana až Septimia Severa (asi 100 až 200 po Kr.) a vojenské zariadenia z iných období, ktoré na tejto línii existovali. K zariadeniam patria legionárske tábory, kastely, veže, limitná cesta, umelé bariéry a bezprostredne s nimi spojené civilné štruktúry“ (21–23).

Táto definícia vylučuje nielen predsunuté posty, ale aj kastely v zázemí. Jej podstatnou výhodou je však jej jednoduchosť, čo je pri hľadaní úplne novej koncepcie dôležité. Rímske vojenské zariadenia sa ťahnu mnoho kilometrov Rímskej ríši. Snaha

24. The Roman fort at Gerulata lies in the outskirts of Bratislava (Slovakia)

Das römische Kastell in Gerulata befindet sich am Stadtrand von Bratislava (Slowakei)
Rímsky kastel v Gerulate sa nachádza na okraji mesta Bratislava (Slovensko)

26. This inscription from Intercisa (Hungary) is one of several recording the erection of watch-towers to protect the empire from the illicit incursions of bandits during the reign of the Emperor Commodus (AD 161–180)

Diese Inschrift aus Intercisa (Ungarn) ist eine von mehreren, die den Bau von Wachttürmen zum Schutz des Reiches gegen Überfälle von Banditen unter der Herrschaft des Kaisers Commodus (161–180 n. Chr.) beschreibt

Tento nápis z Intercisy (Maďarsko) je jeden z mnohých, ktorý spomína výstavbu strážnych veží na ochranu ríše pred vpádmi lúpežníkov za vlády cisára Commoda (161–180 po Kr.)

installations stretch across many kilometres of the Roman empire and to seek to include all within this single World Heritage Site would involve enormous tasks of definition, too complex to undertake at this most early stage in the process. It would, of course, be possible to amend the proposed definition in due course.

The task ahead

The present task is daunting enough. Agriculture, and later industrialisation and the growth of towns and cities, has dealt harshly with some sections of the frontier. Many sectors are now no longer visible to the naked eye, yet they remain in the ground as an important archaeological resource. Their preservation is imperative for they hold the key to understanding frontiers better through controlled scientific research. The Frontiers of the Roman Empire are therefore well suited to convey the message that the protection of archaeological sites whether visible or invisible is vital for the preservation of the collective memory of mankind. The best way to protect the remains of the frontier in urban contexts has yet to be determined. This is all the more important because modern excavation has demonstrated that archaeological deposits often better survive in towns than in the countryside (24).

A further problem stems from the way that we protect our heritage. Museums cannot be World Heritage Sites. Yet parts of Roman frontiers, – inscriptions, sculpture, pottery, artefacts, in short all the

25. An inscription from the Antonine Wall (Scotland, UK) recording the construction of a section of the frontier
 Eine Inschrift vom Antoninuswall (Schottland, Großbritannien) dokumentiert den Bau eines Teils der Grenze
 Nápis z Antoninovho valu (Škótsko, Veľká Británia) dokumentuje stavbu časti hranice

Kastelle im Hinterland aus. Doch ihr wesentlicher Vorteil liegt in ihrer Einfachheit, was bei der Suche nach einem völlig neuen Konzept wichtig ist. Römische Militäreinrichtungen erstrecken sich über viele Kilometer im Römischen Reich, und sie alle in dieses einzige Weltkulturerbe aufnehmen zu wollen, würde eine überaus schwierige Definitionsaufgabe darstellen; in diesem sehr frühen Stadium sicherlich ein zu komplexes Unterfangen. Die jetzt vorgeschlagene Definition wäre natürlich zu gegebener Zeit zu ergänzen.

Die zukünftige Aufgabe

Die anstehende Aufgabe ist schwierig genug. Die Landwirtschaft und später die Industrialisierung und das Wachstum von Dörfern und Städten sind mit einigen Abschnitten der Grenze hart umgegangen. Viele davon sind heute mit bloßem Auge nicht mehr zu erkennen, befinden sich jedoch als wichtige Quelle für die Archäologen unter der Erde. Sie müssen erhalten werden, denn sie sind der Schlüssel zum besseren Verständnis der Grenzen durch kontrollierte wissenschaftliche Forschung. Die Grenzen des Römischen Reiches eignen sich daher sehr gut dazu, die Botschaft zu übermitteln, daß der Schutz archäologischer Stätten – ob sichtbar oder nicht sichtbar – für den Erhalt des kollektiven Gedächtnisses der Menschheit unerlässlich ist. Wie man die Überreste der Grenze in städtischen Arealen am besten schützt, muß erst festgestellt werden. Dies ist umso wichtiger, als moderne Aus-

zahnüß ich všetky do tohto jediného svetového kultúrneho dedičstva by pri jeho definovaní predstavovalo veľmi náročnú, v tomto včasnom štádiu určite príliš zložitú úlohu. Prírodzene, teraz navrhovanú definíciu bude možné vo vhodnom čase doplniť.

Nastávajúca úloha

Už súčasná úloha je dosť náročná. Poľnohospodárstvo a neskôr industrializácia, rozvoj obcí a miest zaobchádzali s niektorými úsekmi hranice bezohľadne. Mnohé z nich dnes už nie sú rozpoznateľné voľným okom, ale ako dôležitý archeologický prameň sa nachádzajú pod zemou. Musia byť zachované, pretože prostredníctvom kontrolovaného vedeckého výskumu sú kľúčom k lepšiemu pochopeniu hraníc. Hranice Rímskej ríše sú veľmi vhodné aj na to, aby sprostredkovali poselstvo, že ochrana archeologických nálezísk – či už viditeľných alebo nie – je nevyhnutná pre zachovanie kolektívnej pamäte ľudstva. Treba ešte stanoviť, ako čo najlepšie chrániť zvyšky hraníc v mestských areáloch. Je to o to dôležitejšie, pretože ako ukázali moderné výskumy, archeologické náleziská sa v mestách často uchovali podstatne lepšie ako vo vidieckych oblastiach (24). Ďalší problém spočíva v spôsobe, ako chránime naše historické dedičstvo. Múzeá nemôžu byť svetovým kultúrnym dedičstvom. Súčasťou rímskych hraníc – nápisy, sochárske diela, hrnčiarske výrobky, artefakty, skrátka všetok taký materiál, ktorý nám umožňuje porozumieť životu na hranici, je však vy-

material which aids our understanding of life on the frontier – is displayed and stored in museums. Inscriptions are vital to our understanding of frontiers. They inform us when they were built, why and by whom, and what the constituent parts were called (25–26). Cramp holes demonstrate that they were once fixed to frontier buildings. In some manner, a way has to be found to associate them with the World Heritage Site itself.

27. *The Tropaeum Alpium at La Turbie (France) commemorates the conquest of the Alps by the Emperor Augustus*

Das Tropaeum Alpium in La Turbie (Frankreich) erinnert an die Eroberung der Alpen durch Kaiser Augustus
Tropaeum Alpinum v La Turbie (Francúzsko) pripomína podrobenie Álp cisárom Augustom

History and extent of frontiers

The Roman perspective was that they had subjected the entire *orbis terrarum* to the rule of Roman people – as far as they had knowledge about it or considered it worth conquering. This philosophy did not encompass the idea of boundaries at all except the idea that "barbarians" should stay outside the Roman concept of the civilised world. However, Rome's boundaries rarely remained stable. Constant political crises, major warfare and even border skirmishes created situations to which Rome had to react. In time, firm lines came into existence.

The man who did most to define the edges of the Roman state was its first emperor, Augustus (27 BC–AD 14). Towards the turn of the Era he completed the conquest of the Alps (27) and Spain, defined the eastern boundary by treaty with the Parthians, sent expeditions up the Nile and into the Sahara Desert (28), and brought Roman arms to the Danube and the Elbe. He famously gave advice to keep the empire within its present boundaries; advice conspicuously ignored by many of his successors, though their achievements were much less than his.

28. *A Roman centurion named Aurelios carved his name on the rock at the Garamantian capital of Zinchecra deep in the Sahara Desert (Libya)*

Ein römischer Zenturio namens Aurelios meißelte in der garamantischen Hauptstadt Zinchecra tief in der Wüste Sahara (Libyen) seinen Namen in den Felsen
Rímsky centúrio Aurelios vysekal svoje meno do skaly v garamantskom hlavnom meste Zinchecra hlboko v Saharskej púšti (Líbya)

grabungen gezeigt haben, daß archäologische Stätten in urbanen Gebieten oft wesentlich besser überdauern als in ländlichen (24).

Ein weiteres Problem beruht in der Art und Weise, wie wir unser historisches Erbe schützen. Museen können keine Weltkulturerbestätten sein. Doch Bestandteile der römischen Grenzen – Inschriften, Skulpturen, Töpferwaren, Artefakte, kurz, all jenes Material, das uns das Leben an der Grenze erfahrbar macht – wird in Museen ausgestellt und aufbewahrt. Inschriften sind für das Verständnis von Grenzen unverzichtbar. Sie teilen uns mit, wann, warum und von wem sie gebaut und wie die einzelnen Bestandteile genannt wurden (25–26). Klammerlöcher sagen uns, daß sie einmal an Grenzbauwerken befestigt waren. Es muß ein Weg gefunden werden, sie mit dem Weltkulturerbe selbst in Verbindung zu bringen.

Geschichte und Ausdehnung der Grenzen

Aus römischer Sicht war der gesamte *orbis terrarum* der Herrschaft des römischen Volkes unterworfen – soweit man davon wußte oder ihn als eroberungswürdig befand. Diese Philosophie schloß keineswegs die Vorstellung von Grenzen aus – abgesehen davon, daß die „Barbaren“ außerhalb der zivilisierten Welt, wie die Römer sie sahen, gehalten werden sollten. Doch die römischen Grenzen blieben selten stabil. Ständige politische Krisen, große Kriege und selbst Grenzscharmützel schufen Situationen, auf die Rom reagieren mußte. Mit der Zeit entstanden dadurch feste Grenzlinien.

Der Mann, der am meisten für die Festlegung der Grenzen des römischen Staates getan hat, war der erste Kaiser, Augustus (27 v. – 14 n. Chr.). Um die Zeitenwende schloß er die Eroberung der Alpen (27) und Spaniens ab, bestimmte in einem Vertrag mit den Parthern die Ostgrenze, sandte Expeditionen auf den Nil und in die Sahara (28) und brachte römische Heere an die Donau und die Elbe. Er ist berühmt für seinen Rat, das Reich innerhalb der damaligen Grenzen zu halten; einen Rat, den viele seiner Nachfolger offenkundig ignorierten, obwohl ihre Leistungen viel geringer waren als seine.

stavený a uložený v múzeách. Nápisy sú pre pochopenie hraníc nenahraditeľné. Informujú nás o tom, kedy, prečo a kým boli postavené, a ako sa nazývali ich jednotlivé časti (25–26). Otvory po skobách dokladajú, že kedysi boli upevnené na hraničných stavbách. Preto treba nájsť spôsob, ako ich spojiť so samotným svetovým kultúrnym dedičstvom.

História a rozsah hraníc

Z rímskeho hľadiska bol celý *orbis terrarum* podrobený moci rímskeho ľudu – pokiaľ sa o ňom veľa alebo stálo za to si ho podmaniť. Táto filozofia v žiadnom prípade nevylúčila predstavu o hraničiach – odhliadnuc od toho, že „barbari“, ako ich videli Rimania, mali zostať mimo civilizovaného sveta. Rímske hranice však zriedkavo zostávali stabilné. Ustavičné politické krízy, veľké vojny a hraničné potýčky vytvárali situácie, na ktoré musel Rím reagovať. Časom preto vznikli pevné hraničné línie.

Mužom, ktorý sa najviac zaslúžil o stanovenie hraníc rímskeho štátu, bol prvý cisár Augustus (27 pred Kr. – 14 po Kr.). Na prelome letopočtov dokončil podmanenie Álp (27) a Spanielska, dohodou s Partmi určil východnú hranicu, vyslal expedície k Nílu a na Saharu (28) a priviedol rímske vojská k Dunaju a k Labu. Preslávil sa svojou radou, ako udržať ríšu v rámci jej vtedajších hraníc; radou, ktorú mnoho jeho nástupcov zjavne ignorovalo, hoci ich úspechy boli oveľa menšie než jeho.

31. Coin of Hadrian, emperor from AD 117 to 138, who ordered the construction of the German limes and Hadrian's Wall

Münze des Hadrian, Kaiser von 117 bis 138 n. Chr., der die Errichtung des germanischen limes und des Hadrianswalls anordnete

Minca Hadriána, cisára v rokoch 117-138 po Kr., ktorý nariadil vybudovať germánsky limes a Hadriánov val

30ab. Recent archaeological investigations have led to the discovery of towers erected beside the Rhine in the Netherlands under Augustus; archaeological excavation and reconstruction of a timber watch tower

Neue archäologische Untersuchungen haben zur Entdeckung von Türmen geführt, die unter Augustus in den Niederlanden neben dem Rhein errichtet worden waren; Ausgrabung und Rekonstruktion eines hölzernen Wachtturms

Nové archeologické výskumy viedli k objavu veží, ktoré boli vybudované za Augusta popri Rýne v Holandsku; výskum a rekonštrukcia drevenej strážnej veže

Rome's foreign policy

Yet, Rome's expansion was slowing down and her main aim became the maintenance of imperial security. In doing so Rome's foreign policy used a wide range of different instruments and strategies to maintain its superior status. Her army did not rely only on force but also on the image of Rome itself as a policy instrument. As Adrian Goldsworthy states, "the Roman genius was to combine the practical with the visually spectacular so that the army's actions were often designed to overawe the enemy with a display of massive power before they actually reached him". Thousands of military buildings and installations erected along the border of the empire, many of which have survived until today, represent this two-fold demonstration of Roman power and influence, at once both architectural and imaginative (29).

The location of frontiers

The Roman empire encircles the Mediterranean Sea – *Mare Nostra*, Our Sea, as they called it – and beyond that lay its frontiers (1). These, in time, stretched from the Atlantic Ocean, across Europe to the Black Sea, through the deserts and oases of the Middle East to the Red Sea, and thence across North Africa, skirting the edge of

29. *The limes-gate of Dalkingen (Germany). It has been argued that this special façade was created to mark the visit of the Emperor Caracalla in AD 213*
Das Limestor von Dalkingen (Deutschland). Möglicherweise wurde diese ganz besondere Fassade anlässlich des Besuchs von Kaiser Caracalla im Jahr 213 n. Chr. gestaltet
Limitná brána v Dalkingen (Nemecko). Táto celkom osobitá fasáda bola vytvorená možno pri príležitosti návštevy cisára Caracallu v roku 213 po Kr.

Roms Außenpolitik

Doch die Expansion des Römischen Reiches verlangsamte sich, und der Erhalt der imperialen Sicherheit wurde das Hauptziel. Die römische Außenpolitik wandte ein breites Spektrum an Werkzeugen und Strategien an, um den überlegenen Status des Reiches zu erhalten. Das Heer verließ sich nicht nur auf seine Stärke, sondern auch auf das Bild von Rom selbst als politischem Instrument. Wie Adrian Goldsworthy sagt, bestand „das Genie der Römer“ darin, „das Praktische mit dem sichtbar Spektakulären zu verbinden, so daß die Aktionen des Heeres häufig den Feind mit einer Zurschaustellung enormer Stärke einschüchtern sollten, bevor sie tatsächlich zu ihm vordrangen.“ Tausende militärische Gebäude und Anlagen, die entlang der Reichsgrenzen errichtet wurden, und von denen viele bis zum heutigen Tag überdauert haben, sind Zeugnisse der zweifachen Demonstration von Macht und Einfluß des Römischen Reiches, sowohl in architektonischer als auch in imaginativer Hinsicht (29).

Der Verlauf der Grenzen

Das Römische Reich umschloß das Mittelmeer – *Mare Nostra*, unser Meer, wie sie es nannten –, und jenseits dieses Meeres lagen seine Grenzen (1).

Zahraničná politika Ríma

Expanzia Rímskej ríše sa spomalila hlavným cieľom sa stalo zachovanie bezpečnosti impéria. Rímska zahraničná politika využívala široké spektrum nástrojov a stratégií, aby udržala nadradené postavenie ríše. Armáda sa spoliehala nielen na svoju silu, ale taktiež na obraz samotného Ríma ako politický nástroj. Ako hovorí Adrian Goldsworthy, „genialita Rimanov“ spočívala vtom, že „účelnosť spojili s očividnou veľkoleposťou, takže akcie vojska mali často nepriateľa zastrašiť predvedením enormnej sily ešte skôr než k tomu skutočne preniklo“. Tisíce vojenských stavieb a komplexov, ktoré boli vybudované pozdĺž hraníc ríše, a z ktorých mnohé prežili až do dnešných dní, sú svedectvom dvojnásobného demonštrovania sily avplyvu Rímskej ríše, ato tak z architektonického, ako aj imaginatívneho hľadiska (29).

Pribeh hraníc

Rímska ríša obkolesovala Stredozemné more – *Mare Nostra*, naše more, ako ho Rimania nazývali – a na druhej strane tohto mora ležali jej hranice (1). Časom sa rozšírili od Atlantického oceánu cez Európu až k Čiernemu moru, cez púšte a oázy Blízkeho východu až k Červenému moru, a odiaľ

32. A reconstruction of a section of the palisade and a tower in Germany

Eine Rekonstruktion eines Teilstücks der Palisade und eines Turms in Deutschland

Rekonstrukcia časti palisády a veže v Nemecku

34. The northern fringes of the Carpathian mountains (Romania)

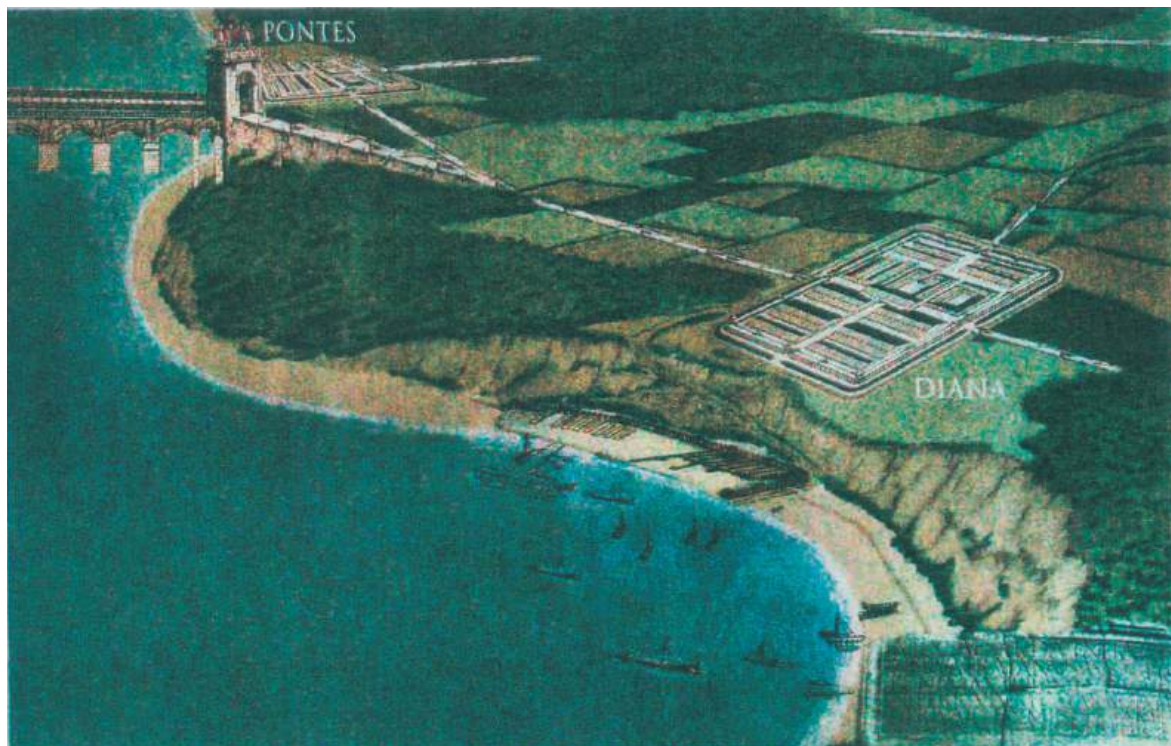
Der Nordrand der Karpathen (Rumänien)

Severný okraj Karpát (Rumunsko)

the Sahara Desert, to the Atlantic Coast of Morocco.

In the UK the frontier became established on the line of Hadrian's Wall (18, 45), though for a time even that was abandoned in favour of a more northern frontier, the Antonine Wall (25, 43). Through much of Europe the frontier lay initially along the rivers Rhine (30ab) and Danube (21, 24, 33, 48, 62). In the later first century AD, the first steps were taken to shorten the line between the headwaters of the rivers. Under Hadrian (31), this was formalised through the construction of a palisade for about 550 km (32). In contrast to the usual practice for pure defensive installations, its course is often mathematically straight, completely ignoring the topography of the land. The land now brought into the empire developed into a rich agricultural area supporting many villas and farms.

From Bavaria (Germany) to the Black Sea (Romania) the frontier ran along the river Danube (33). An exception to this was Dacia (modern Transylvania in Romania) which was conquered by the Emperor Trajan in AD 106. The frontier now moved

33. *Reconstructed landscape showing the bridge of Apollodorus with the forts of Pontus and Diana (Serbia)*
Rekonstruierte Landschaft mit der Brücke des Apollodorus und den Kastellen Pontus und Diana (Serbien)
Rekonštrukcia krajiny s Apollodorovým mostom a kastelmi Pontes a Diana (Srbsko)

Diese erstreckten sich mit der Zeit vom Atlantischen Ozean durch Europa bis zum Schwarzen Meer, durch die Wüsten und Oasen des Nahen Ostens bis zum Roten Meer, und von dort quer durch Nordafrika, entlang der Wüste Sahara bis zur Atlantikküste von Marokko. In Großbritannien wurde die Grenze am Hadrianswall gezogen (18, 45), obwohl diese eine Zeitlang zugunsten einer noch nördlicheren Grenze, dem Antoninuswall (25, 43) aufgegeben wurde. Ursprünglich verlief die Grenze durch einen Großteil von Europa entlang des Rheins (30ab) und der Donau (21, 24, 33, 48, 62). Im späteren ersten Jahrhundert n. Chr. unternahm man erste Schritte, um die Strecke zwischen den Oberläufen zu verkürzen. Unter Hadrian (31) geschah das durch die Errichtung einer etwa 550 km langen Palisade (32). Im Gegensatz zu reinen Verteidigungsanlagen, ist ihr Verlauf oft schnurgerade und ignoriert komplett die topographischen Vorgaben der Landschaft. Das Land, das jetzt zum Reich dazukam, entwickelte sich zu einem reichen landwirtschaftlichen Gebiet, das viele Villen und Bauernhöfe ernährte.

naprieč severnou Afrikou popri Saharskej púšti až k atlantickému pobrežiu Maroka. Vo Veľkej Británii sa hranica ťahla po Hadriánovom vale (18, 45), aj keď bol na nejaký čas opustený kvôli ešte severnejšej hranici, Antoninovmu valu (25, 43). Pôvodne prebiehala hranica cez veľkú časť Európy popri Rýne (30ab) a Dunaji (21, 24, 33, 48, 62). V závere 1. storočia po Kr. sa podnikli prvé kroky, aby sa úsek medzi hornými tokmi týchto riek skrátil. Stalo sa tak za Hadriána (31) vybudovaním približne 550 km dlhej palisády (32). Na rozdiel od čisto obranných zariadení je jej priebeh často celkom priamy úplne ignoruje topografické výhody krajiny. Zem, ktorá sa pripojila k ríši, sa rozvinula v bohatú poľnohospodársku oblasť živiacu množstvo víl a roľníckych usadlostí. Od Bavorska (Nemecko) až k Čiernemu moru (Rumunsko) prebiehala hranica popri Dunaji (33), výnimkou Dácie (dnešná Transylvánia v Rumunsku), ktorá bola podrobená cisárom Trajánom v roku 106 po Kr. Tu sa hranica posunula od rieky Dunaj ťažko priechodnému terénu v Karpatoch (34, 60).

35. The legionary fortress at Satala (Turkey) on the Euphrates River was carefully placed to control a potential invasion route

Das Legionslager in Satala (Türkei) am Euphrat wurde mit Bedacht an einer Stelle errichtet, wo eine potentielle Einfallsroute kontrolliert werden konnte

Legiónársky tábor Satala (Turecko) na Eufrate bol obozretne postavený na mieste, odkiaľ bolo možné kontrolovať potenciálny smer nepriateľského vpádu

38. The remains of the headquarters building of the legionary fortress at Lambaesis (Algeria)

Die Überreste des Hauptquartiers des Legionslagers in Lambaesis (Algerien)

Zvyšky štábnej budovy legionárskeho tábora v Lambaesis (Alžírsko)

37. Gasr Bishr (Jordan) is typical of the forts in the desert, yet unique in its state of survival

Gasr Bishr (Jordanien) ist ein typisches Beispiel für die Kastelle in der Wüste, jedoch einmalig im Hinblick auf seine heutige Erhaltung

Gasr Bishr (Jordánsko) je typickým príkladom kastela vpúšti, ale jedinečný vzhľadom na jeho dnešný stav zachovania

36. Dura Europos on the Euphrates River (Syria). As in many cities along the Eastern frontier, it contained a regiment of the Roman army

Dura Europos am Euphrat (Syrien). Wie in vielen Städten entlang der Ostgrenze war auch in dieser Stadt ein römisches Regiment stationiert

Dura Europos na Eufrate (Sýria). Ako v mnohých mestách pozdĺž východnej hranice, bol aj v tomto meste umiestnený rímsky regiment

from the river to the more difficult terrain of the Carpathian Mountains (34, 60).

In the East, the Romans faced two enemies, the powerful kingdom of the Parthians and the desert. Together, these defined Rome's eastern frontier. No running barrier was erected, unnecessary in the desert, though a major river, the Euphrates (35–36), was used. A significant feature of this frontier were the roads running for hundreds of kilometres along the edge of the desert (37) and to all intents and purposes defining the frontier itself.

The Sahara Desert defined most of the frontier in North Africa. The rich cities of Egypt and the Mediterranean coast were protected by a relatively light screen of forts (38–39). Where necessary, as in modern Algeria, barriers controlled the movement of the transhumance farmers.

39. *The north gate of the fort at Bu Ngem (Libya) in 1967 before the present campaign of excavation*
Das Nord-Tor des Kastells in Bu Ngem (Libyen) im Jahr 1967 vor Beginn der Ausgrabungen, die zur Zeit im Gange sind
Severná brána kastela v Bu Ngem (Líbya) v roku 1967 pred začatím výskumu, ktorý tu teraz prebieha

Von Bayern (Deutschland) bis zum Schwarzen Meer (Rumänien) verlief die Grenze entlang der Donau (33), mit Ausnahme von Dakien (heute Transylvanien in Rumänien), das im Jahr 106 n. Chr. von Kaiser Trajan erobert wurde. Hier verschob sich die Grenze vom Fluß zum schwierigeren Gelände in den Karpathen (34, 60).

Im Osten trafen die Römer auf zwei Feinde: auf das mächtige Königreich der Parther und auf die Wüste. Gemeinsam definierten sie die Ostgrenze des Römischen Reiches. Hier wurde keine künstliche Barriere errichtet, denn diese war in der Wüste unnötig, doch man wählte einen großen Fluß, den Euphrat (35–36) als Grenzfluß. Ein wichtiges Merkmal dieser Grenze waren die Straßen, die hunderte Kilometer entlang der Wüste verliefen (37) und praktisch die Grenze selbst bildeten.

Die Wüste Sahara bildete den Großteil der nordafrikanischen Grenze. Die reichen Städte in Ägypten und an der Mittelmeerküste wurden von relativ wenigen Kastellen geschützt (38–39). Wo es erforderlich war, wie im heutigen Algerien, kontrollierten künstliche Barrieren die Bewegungen der nomadisierenden Bauern.

Na východe narazili Rímania na dvoch nepriateľov: na mocné kráľovstvo Partov a na púšť. Spolu vymedzovali východnú hranicu Rímskej ríše. Tu nebola postavená žiadna umelá bariéra, pretože vpúšti nebola potrebná, za hranicu sa však vybrala veľká rieka Euphrat (35–36). Dôležitým znakom tejto hranice boli cesty, ktoré sa ťiahli popri púšti stovky kilometrov (37) a prakticky tvorili samotnú hranicu. Púšť Sahara tvorila veľkú časť severoafrickej hranice. Bohaté mestá v Egypte a na pobreží Stredozemného mora chránilo len pomerne málo kastelov (38–39). Tam, kde to bolo potrebné, ako v dnešnom Alžírsku, kontrolovali presuny kočujúcich pastierov umelé bariéry.

40. Towers, such as this one in Turkey, aided communication along the frontier roads
Türme, wie dieser in der Türkei, dienten der Kommunikation entlang der Grenzstraßen
Veže, ako táto v Turecku, slúžili komunikácii pozdĺž hraničných ciest

41. Trajan's Column in Rome (Italy) shows soldiers building a fort
Auf der Trajanssäule in Rom (Italien) sind Soldaten dargestellt, die ein Kastell bauen
Na Trajánovom stĺpe v Ríme (Taliansko) sú zobrazení vojaci pri stavbe kastela

42. A terracotta model of a fort gate, found at Intercisa (Hungary)
Ein Terracottamodell eines Kastelltores, das in Intercisa (Ungarn) gefunden wurde
Terakotový model brány kastela, ktorý sa našiel v Intercise (Maďarsko)

The army and frontiers

Rome always reacted to the local situation and developed individual solutions to its different problems. The military installations on every frontier were connected by a road, often forming a major highway (40). Indeed, it appears that the very name of a frontier – *limes* – derives from the Roman name for a frontier road.

The Roman army used local materials to construct its forts and frontiers (41–42). Stone, turf (43), clay, mud-brick, timber, tile, slate, thatch, mortar and plaster were amongst those used. Nor were these plain, unadorned or make-shift structures. Walls, whether of stone or timber, were often plastered and even painted (44). Painted wall-plaster has even been found in barrack-blocks.

The purpose of frontiers

Although bristling with military structures of every kind, and the base of armies whose main purpose was to defend the empire, the primary function of the frontiers themselves was the control of movement into and out of the empire. The buildings – walls (18, 32, 43, 54), fortlets (29, 45) and towers (30, 40) – were supplemented by scouts whose duties were to maintain watch on land, and fleets whose

43. *The Antonine Wall (Scotland, UK) was built of turf*
Der Antoninuswall (Schottland, Großbritannien) wurde aus Rasensoden gebaut
Antoninov val (Škótsko, Veľká Británia) bol vybudovaný z trávových mačín

Das Heer und die Grenzen

Rom hat stets auf die lokale Situation reagiert und für die unterschiedlichen Probleme individuelle Lösungen gefunden. An jeder Grenze waren die Militäranlagen durch eine Straße verbunden, häufig eine wichtige Hauptstraße (40). Offenbar stammt sogar das Wort für Grenze – limes – vom lateinischen Namen für eine Grenzstraße.

Das römische Heer benutzte Materialien für den Bau seiner Kastelle und Grenzbefestigungen, die sie vor Ort vorfanden (41–42), darunter Stein, Rasensoden (43), Lehm, Lehmziegel, Holz, Ziegel, Schiefer, Schilf, Mörtel und Gips. Es waren auch keine schlichten, schmucklosen oder behelfsmäßigen Gebäude. Die Wände, ob sie nun aus Stein oder aus Holz waren, wurden oft verputzt und sogar bemalt (44). Selbst in Kasernen fand man Wandmalereien.

Zur Funktion der Grenzen

Obwohl es an den Grenzen eine Vielzahl militärischer Gebäude gab, die als Militärbasis dienten, deren Zweck die Verteidigung des Reiches war, bestand die vorrangige Funktion der Grenzen selbst darin, die Bewegungen in das Reich und aus dem Reich hinaus zu kontrollieren. Zusätzlich zu den Gebäuden – Mauern (18, 32, 43, 54), Kleinkastellen (29,

Armáda a hranice

Rím vždy reagoval na lokálne situácie a pre rôzne problémy hľadal individuálne riešenia. Na každej hranici boli vojenské zariadenia spojené cestou, často jednou dôležitých hlavných ciest (40).

Dokonca slovo pre hranicu – limes – pochádza z latinského pomenovania hraničnej cesty.

Rímska armáda používala na stavbu svojich kastelov ahraničných opevnení materiál, ktorý sa vyskytoval priamo na mieste (41–42), medzi nimi kameň, trávnaté mačiny (43), hlinu, nepálené tehly, drevo, tehly, bridlicu, trstie, maltu a sadru.

A neboli to žiadne skromné, nezdobené alebo provizórne stavby. Steny, či už boli z kameňa alebo dreva, boli často omietnuté a dokonca maľované (44). Aj v samotných kasárňach sa našli nástenné maľby.

Funkcia hraníc

Hoci na hraniciach bolo množstvo vojenských stavieb, prvoradou úlohou tých, ktoré slúžili ako vojenské základne na ochranu ríše, bolo kontrolovať pohyb pri vstupe a výstupe z ríše.

Stavby – valy a múry (18, 32, 43, 54), pevnosti (29, 45) a veže (30, 40) dopĺňali prieskumné patroly, ktorých povinnosťou bolo strážiť krajinu,

44. Soldiers, including the flag-bearer (vexillarius), painted on the wall of a room in Dura Europos (Syria)
 Wandgemälde auf der Wand eines Zimmers in Dura Europos (Syrien) das Soldaten, darunter einen Standartenträger (vexillarius) zeigt
 Mal'ba na stene jednej z izieb v Dura Europos (Sýria) zobrazuje vojakov, medzi nimi zástavníka (vexillarius)

47. Strasbourg (France), one of the seats of the European Parliament, has at its core the fortress of the Eighth Legion Augusta
 Unter dem Zentrum von Straßburg (Frankreich), einem der Sitze des Europäischen Parlaments, befindet sich das Legionslager der 8. Legion Augusta
 Pod centrom Štrasburgu (Francúzsko), jedného zo sídiel Európskeho parlamentu, sa nachádza legionársky tábor 8. légie Augusta

46. Tile stamp of the First Legion Italica from Novae (Bulgaria) depicting a boat
 Stempel der 1. Italischen Legion auf einem Ziegel aus Novae (Bulgarien), der ein Schiff zeigt
 Kolok 1. italskej légie na tehle z Novae (Bulharsko) znázorňuje loď

sailors maintained surveillance over the river and sea boundaries of the empire (46).

The core of the provincial armies was formed by the legions. Only about 30 of these existed at any one time and they were strung out along the frontiers of the empire, sometimes on the actual line, elsewhere some distance to the rear. The main body of the provincial army was formed by auxiliary units – literally support troops – and these occupied much smaller forts than the legions. In the disturbed times following the fall of the Roman empire, fort walls provided protection. Many of today's major cities have at their centre a legionary fortress (47).

Soldiers and civilians

Nearly every fort in the empire attracted civilians to cater for the needs of the soldiers. Civilian settlements sprang up along the frontier (48, 56). The military installations together with these civilian settlements created a significant economic power, which can only be compared to the great cities of the interior of the empire. This market sucked in goods and attracted trade from both its hinterland as well as from the people beyond the frontier.

45. Milecastle 42 (Cawfields)
on Hadrian's Wall (UK). Gates
such as this allowed passage
through the frontier
Meilenkastell 42 (Cawfields)
am Hadrianswall
(Großbritannien). Tore wie
dieses erlaubten das Passieren
der Grenze
Míľový kastel 42 (Cawfields) na
Hadrianovom vale (Veľká
Británia). Brány ako táto
umožňovali prekračenie hraníc

45) und Türmen (30, 40) – gab es Kundschafter, deren Pflicht es war, das Land zu überwachen, und Flotten (46), deren Besatzung die Grenzflüsse und –meere kontrollieren sollten.

Das Herz des Provinzheeres waren die Legionen. Es gab niemals mehr als nur etwa 30 Legionen, und sie waren entlang der Grenzen des Reiches verteilt, manchmal direkt an der Grenzlinie, anderswo in einiger Entfernung. Den Großteil des Provinzheeres bildeten – im wahrsten Sinne des Wortes – Hilfstruppen, die in viel kleineren Kastellen als die Legionen untergebracht waren. In den unruhigen Zeiten nach dem Zerfall des Römischen Reiches boten die Mauern der Lager Schutz. Im Zentrum vieler großer Städte befand sich ehemals ein Legionslager (47).

Soldaten und Zivilisten

Beinahe jedes Kastell im Reich lockte Zivilisten an, die die Soldaten mit allem versorgten, was sie brauchten, und die sich entlang der Grenze ansiedelten (48, 56). Gemeinsam bildeten die Militäranlagen und diese zivilen Siedlungen eine Wirtschaftskraft, die nur mit den großen Städten im Inneren des Römischen Reiches verglichen werden kann. Dieser große Markt zog Waren an und war für den Handel aus dem Hinterland und für Menschen jenseits der Grenze interessant.

a flotily (46), ktorých posádky mali kontrolovať hraničné rieky a moria.

Jadrom provinciálnej armády boli légie. Nebolo ich naraz nikdy viac než asi 30 a boli rozmiestnené pozdĺž hraníc ríše, niekedy priamo na hraničnej línii, niekde v istej vzdialenosti od nej. Veľkú časť provinciálneho vojska tvorili – pravom zmysle slova - pomocné jednotky, ktoré boli umiestnené v oveľa menších kastelloch ako légie. V nepokojných časoch po rozpade Rímskej ríše poskytovali múry týchto táborov ochranu. V centrách mnohých väčších miest sa kedysi nachádzal legiónársky tábor (47).

Vojaci a civili

Takmer každý kastel v ríši prilákal civilov, ktorí zasobovali vojakov všetkým, čo potrebovali, atí sa tiež usídľovali pozdĺž hraníc (48, 56). Spoločne tvorili vojenské základne a civilné sídliská nadobudli takú hospodársku moc, akú možno porovnávať len s veľkými mestami vo vnútri Rímskej ríše. Tento veľký trh prilákal tovary bol zaujímavý pre obchod oboch strán, tak zo zázemia, ako aj pre ľudí spoza hraníc.

48. Aerial view of the town outside the legionary fortress of Carnuntum (Austria)

Luftaufnahme der Zivilstadt neben dem Legionslager von Carnuntum (Österreich)

Letecká snímka civilného mesta pri legionárskom tábore v Carnunte (Rakúsko)

50. An ostrakon, a drawing on a pottery sherd from Mons Claudianus, showing an auxiliary cavalryman such as we know from the documentation was involved with communication and control along the desert roads (Egypt)

Ein ostrakon, eine Zeichnung auf einer Tonscherbe vom Mons Claudianus, zeigt einen Auxiliarreiter. Diese waren für die Kommunikation und Kontrolle entlang der Wüstenstraßen zuständig (gypten)

Ostrakon, kresba na hlinenom črepe z Mons Claudianus zobrazujúca auxiliárneho jazdca. Tí zodpovedali za spojenie a kontrolu ciest vedúcich púšťou (Egypt)

51. This writing tablet found at Vindolanda by Hadrian's Wall (UK) is a list of food

Eine Schreibtafel, die in Vindolanda am Hadrianswall (Großbritannien) gefunden wurde, enthält eine Lebensmittelliste

Tabuľka na písanie, ktorá sa našla vo Vindolande pri Hadriánovom vale (Veľká Británia), obsahovala zoznam potravín

Military administration

Both soldiers and civilians required management. The Roman army was excessively bureaucratic, even to our eyes – a receipt in quadruplicate, for example, survives. Every soldier had his own file, and even every horse (49–50). Each regiment created a day report. Strength returns were regularly made to Rome. Tiny samples of such documents survive from frontier forts, but they cast strong light on the workings of the Roman army (51).

Research on Roman frontiers

Roman literature and other ancient sources have long provided a valuable source of information about frontier installations. These sources include several military treatises describing the Ro-

49. Al-Heita, a way-station on the road from the Nile north-eastwards to the quarry site at Mons Porphyrites (Egypt)
 Al-Heita, eine Station an der Straße vom Nil nordostwärts zum Steinbruch des Mons Porphyrites (gypten)
 Al-Heita, stanica na ceste od Nílu smerom na severovýchod ku kameňolomu Mons Porphyrites (Egypt)

Die Militärverwaltung

Soldaten und Zivilbevölkerung – beide mußten verwaltet werden. Das römische Heer war extrem bürokratisch, selbst für unsere Begriffe – man fand zum Beispiel eine Empfangsbestätigung in vierfacher Ausfertigung. Jeder Soldat und sogar jedes Pferd hatte seinen eigenen Akt (49–50). Jedes Regiment mußte einen Tagesbericht abliefern. Es wurden regelmäßige Stärkemeldungen nach Rom geschickt. In den Kastellen an den Grenzen fand man nur wenige derartige Dokumente, doch sie werfen ein deutliches Licht auf die Verwaltung des römischen Heeres.

Die Erforschung der römischen Grenzen

Die römische Literatur und andere Quellen der Antike sind seit langem eine wichtige Informationsquelle in bezug auf Grenzanlagen. Darunter sind einige militärische Abhandlungen, in denen das römische Heer und seine Strukturen beschrieben werden, wenngleich leider nicht die Grenzen. Außerdem gibt es spezielle Dokumente wie zum Beispiel den Bericht des Statthalters Arrian, der für die Kastelle entlang der Ostküste des Schwarzen Meeres zuständig war.

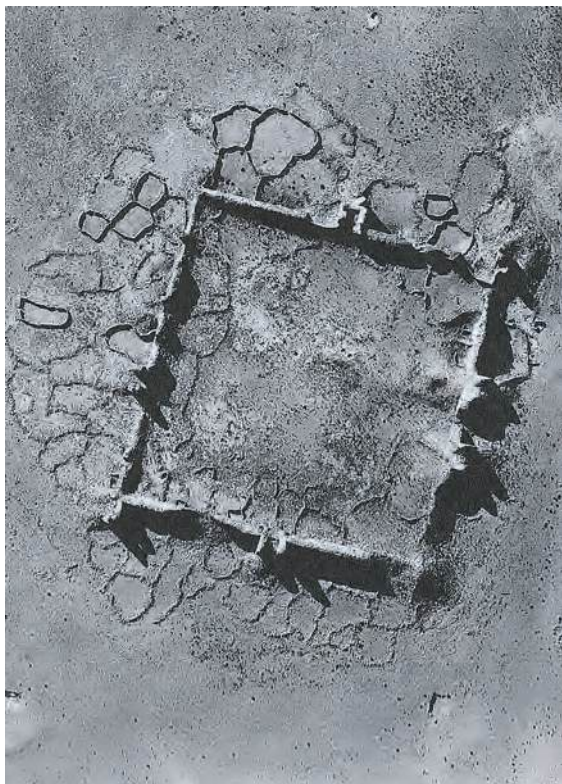
Vojenská správa

Vojaci rovnako ako civili museli podliehať správe. Rímska armáda, dokonca aj vnašom ponímaní, bola extrémne byrokratická – našlo sa napríklad potvrdenie o príjme v štvornásobnom vyhotovení. Každý vojak a dokonca každý kôň mal svoj vlastný spis (49–50). Každý regiment musel podávať denné hlásenia. Do Ríma sa pravidelne posielali správy o počte vojska. V kastelloch na hraniciach sa našlo len málo takýchto dokumentov, významným spôsobom však osvetľujú spravovanie rímskeho vojska.

Výskum rímskych hraníc

Rímska literatúra a dávno významným zdrojom informácií o hraničných komplexoch. Sú medzi nimi niektoré vojenské state opisujúce rímsku armádu a jej štruktúru, aj keď, žiaľ, nie hranice. Obsahujú tiež špecifické dokumenty ako napríklad spis miestodržiteľa Arriana o pevnostiach pozdĺž východného pobrežia Čierneho mora.

d'alšie an

53ab. The military fortification at Hân al-Manqoura (Syria), probably dating to the middle of the second century AD, recorded by A. Poidebard in 1930

Die Befestigungsanlage von Hân al-Manqoura (Syrien), die wahrscheinlich auf die Mitte des zweiten Jahrhunderts n. Chr. zurückgeht, aufgenommen von A. Poidebard im Jahr 1930

Vojenská pevnosť Hân al-Manqoura (Sýria), pochádzajúca pravdepodobne z polovice 2. storočia po Kr., ktorú nafotil v roku 1930 A. Poidebard

man army and its structures, though, alas, generally not frontiers. They also include specific documents such as the report of the governor Arrian on the forts along the eastern shore of the Black Sea.

Inscriptions and documents

Literary sources are supplemented by thousands of inscriptions from every frontier describing the construction and purpose of military structures as well as providing details of the careers and movements of the officers and soldiers of the Roman army (11, 25–26). More recently, documents on papyri, parchment and wood (51) have been discovered through excavation and provide another valuable source of information.

Scholars started describing and planning Roman remains in the sixteenth century. Their records are especially valuable today in view of the great changes in the landscape and survival of the following centuries. They also collected inscriptions and sculpture, and these frequently form an important element of great national and regional collections (52).

Survey and excavation

Although excavations were undertaken in the earlier nineteenth century, it was the 1890s which saw the beginning of the modern era of scientific archaeological investigations. This work did not just encompass excavation; an important element was the surveying and recording of existing remains. This work was often undertaken by institutions such as the

Reichs-Limeskommission in Germany, founded in 1892 by the great German historian and winner of the Nobel Prize Theodor Mommsen.

52. *Aquincum museum in Budapest (Hungary) founded in 1894*

Das Aquincum-Museum in Budapest (Ungarn), gegründet 1894

Múzeum Aquincum v Budapešti (Maďarsko) založené v roku 1896

Inschriften und Dokumente

Die literarischen Quellen werden ergänzt durch tausende Inschriften von jeder Grenze, in denen Errichtung und Zweck militärischer Gebäude beschrieben sind und die uns auch Details über die Karrieren und Reisen der Offiziere und Soldaten des römischen Heeres liefern (11, 25–26). In jüngerer Zeit wurden bei Ausgrabungen Unterlagen auf Papyrus, Pergament und Holz (51) entdeckt, eine weitere wertvolle Informationsquelle.

Bereits im 16. Jahrhundert begannen die Wissenschaftler die römischen Überreste zu beschreiben und zu skizzieren. Im Hinblick auf die großen Veränderungen der Landschaft in den darauffolgenden Jahrhunderten sind ihre Berichte heute von besonders großem Wert. Sie sammelten auch Inschriften und Skulpturen, die häufig einen wichtigen Teil großer nationaler und regionaler Sammlungen bilden (52).

Prospektion und Ausgrabungen

Obwohl schon im frühen 19. Jahrhundert Ausgrabungen stattfanden, begann die moderne Epoche wissenschaftlicher archäologischer Untersuchungen in den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts. Diese Arbeit umfaßte nicht nur Ausgrabungen: ein wichtiges Element war die Prospektion und Beschreibung der vorhandenen Überreste. Sie wurde oft von Institutionen wie der Reichs-Limeskommission in Deutschland durchgeführt, die 1892 von dem deutschen Historiker und Nobelpreisträger Theodor Mommsen gegründet wurde.

Nápisy a dokumenty

Literárne pramene dopĺňajú tisíce nápisov z každej časti hraníc, ktoré opisujú výstavbu a funkciu vojenských stavieb a poskytujú nám aj detaily o kariére a cestách dôstojníkov a vojakov rímskej armády (11, 25–26). V poslednom období sa pri archeologických výskumoch objavili dokumenty na papyruse, pergamene a dreve (51), ďalšie cenné zdroje informácií.

Už v 16. storočí začali bádatelia opisovať a skicovať rímske pozostatky. Vzhľadom na veľké premeny krajiny, ku ktorým došlo v nasledujúcich storočiach, ich správy majú dnes mimoriadne veľkú hodnotu. Zhromaždili tiež nápisy a sochy, ktoré často tvoria významnú časť veľkých národných a regionálnych zbierok (52).

Prospekcia a výskumy

Hoci prvé výskumy sa uskutočnili už začiatkom 19. storočia, moderná éra vedeckého archeologického bádania sa začala v deväťdesiatych rokoch 19. storočia. Táto práca zahŕňala nielen vykopávky: dôležitým prvkom bola prospekcia a opis zachovaných pozostatkov. Často ich realizovali inštitúcie ako Ríšska Limes-Komisia v Nemecku, ktorú založil v roku 1892 veľký nemecký historik a nositeľ Nobelovej ceny Theodor Mommsen.

54. The timber palisade in Germany,
excavated in 1894
Die Holzpalisade in Deutschland, 1894
ausgegraben
Drevená palisáda v Nemecku odkrytá
v roku 1894

55. Roman military equipment from Augst (Switzerland)
Römische Militärausrüstung aus Augst (Schweiz)
Rímsky vojenský výstroj z Augstu (Švajčiarsko)

Aerial photography

Aerial photography provided another valuable tool. Aristide Poidebard's great survey of Roman military sites in Syria (53), undertaken in the 1920s, and Sir Aurel Stein's survey of Jordan remain a major source for the study of the Eastern frontier. Jean Baradez's *Fossatum Africae*, published in 1959, is based upon his aerial reconnaissance of North Africa and remains the starting point for any study of this area.

Research in the twentieth century was dominated by excavation. Early work focussed on uncovering structural remains often neglecting the more detailed history of each site. Whole forts might be laid open. Yet at the same time, members of the Reichs-Limeskommission in Germany were able to confirm that the frontier had indeed a timber palisade (54), while in Scotland it was revealed that the Antonine Wall was built of turf as described in the *Historia*

56. Geophysical survey of the fort and civil settlement at Maryport (UK)
 Geophysikalische Untersuchung des Kastells und der Zivilsiedlung in Maryport (Großbritannien)
 Geofyzikálny výskum kastela a civilného sídliska v Maryporte (Veľká Británia)

Luftbildarchäologie

Die Luftbildarchäologie war ein weiteres wertvolles Instrument. Aristide Poidebards großartige Beschreibung römischer Militärstützpunkte in Syrien (53) in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts und Sir Aurel Steins Beschreibung von Jordanien bleiben bis heute eine wichtige Quelle für das Studium der Ostgrenze. Jean Baradez' 1959 veröffentlichtes Buch zum *Fossatum Africae* basiert auf seinen Aufklärungsflügen über Nordafrika und ist und bleibt der Ausgangspunkt für das Studium dieses Gebietes. Im 20. Jahrhundert bestand die Forschung in erster Linie aus Ausgrabungen. Die frühen Arbeiten konzentrierten sich darauf, bauliche Überreste freizulegen, wobei die Einzelheiten zur Baugeschichte jedes Fundortes häufig vernachlässigt wurden. Ganze Kastellplätze wurden ausgegraben. Doch gleichzeitig konnten Mitglieder der Reichs-Limeskommission in Deutschland bestätigen, daß die Grenze

Letecká archeológia

Letecká archeológia sa stala ďalším cenným nástrojom výskumu. Znamenitý opis rímskych vojenských oporných bodov v Sýrii (52) od Aristida Poidebarda zdvadsiatych rokov 20. storočia a opis Jordánska od Sira Aurela Steina ostávajú dodnes významným zdrojom pre štúdium východnej hranice. Kniha Jeana Baradeza *Fossatum Africae* z roku 1959, ktorá sa opiera o jeho prieskumné lety nad severnou Afrikou, je a zostane východiskom pre štúdium tejto oblasti. V 20. storočí dominovali v bádani najmä výkopávky. Staršie práce sa sústreďovali na odkrytie stavebných zvyškov, pričom sa často prehliadli detaily stavebného vývoja jednotlivých nálezísk. Prekopali sa celé plochy kastelov. Súčasne však členovia Ríšskej Limes-Komisie v Nemecku mohli potvrdiť, že hranica mala skutočne drevenú palisádu (54),

57. The photo shows Professor Siegmund von Schnurbein addressing the 2000 Congress held in Amman (Jordan) and opened by HRH Prince Hassan el-Talal. Das Bild zeigt Professor Siegmund von Schnurbein bei der Eröffnung des Limeskongresses im Jahr 2000 in Amman (Jordanien) durch seine Königliche Hoheit, Prinz Hassan-el-Talal. Prof. Siegmund von Schnurbein při otvorení Limes-Kongresu v roce 2000 v Ammáne (Jordánsko) jeho královskou výsostou princem Hassanom-el-Talalom

58. Tourism is not a modern phenomenon. This bowl was probably made as a souvenir of Hadrian's Wall (UK) in the second century AD.

Der Tourismus ist kein modernes Phänomen. Diese Schüssel wurde wahrscheinlich im 2. Jahrhundert n. Chr. als Souvenir vom Hadrianswall (Großbritannien) hergestellt.

Turizmus nie je žiadny moderný fenomén. Táto miska bola pravdepodobne zhotovená v 2. storočí po Kr. ako suvení z Hadriánovho valu (Veľká Británia).

Augusta (43). Techniques soon improved. Better use was made of dating evidence such as coins and pottery and, in time, weapons (55) and other small finds. The advantages of stratigraphy in helping understand the history of sites was also appreciated.

Today, terrestrial and aerial survey is supplemented by remote sensing, in particular geophysical survey (56). So much of this work is facilitated by advances in computer technology in helping documenting and mapping. This will be great advantage in international co-operation in the study of Roman frontiers.

International co-operation in work on Roman frontiers began in the nineteenth century. In 1949 the Congress of Roman Frontier Studies was founded and has met regularly since in various countries (57). Today, research on the Frontiers of the Roman Empire brings together scientists from all over the world: the 19th Congress in Hungary was attended by 250 scholars from 25 countries in all 5 continents. Many universities are specialised in the study of Roman history and of the sites along the edge of the Roman Empire.

tatsächlich eine Holzpalisade hatte (54), während man entdeckte, daß der Antoninus Wall in Schottland tatsächlich aus Rasensoden gebaut ist, beides Details, die in der Historia Augusta beschrieben sind (43).

Die Techniken wurden rasch verbessert. Fundstücke wie Münzen und Töpferwaren, und im Lauf der Zeit auch Waffen (55) und andere Kleinfunde, konnten besser datiert werden. Die Vorteile stratigraphischer Grabungsmethoden trugen weiter zum besseren Verständnis der Geschichte der Fundorte bei.

Heute wird die Prospektion auf der Erde und aus der Luft durch geophysikalische Meßmethoden ergänzt (56). Fortschritte in der Computertechnologie sind eine wesentliche Hilfe bei der Dokumentation und Kartographie, ein großer Vorteil bei der internationalen Zusammenarbeit beim Studium der römischen Grenzen.

Die internationale Zusammenarbeit entlang der Grenzen des Römischen Reiches begann bereits im 19. Jahrhundert. Im Jahr 1949 wurde der Limes-Kongreß gegründet, der seither in regelmäßigen Abständen in verschiedenen Ländern zusammenkam (57). Heute bringt die Erforschung der römischen Grenzen Wissenschaftler aus der ganzen Welt zusammen: der 19. Limeskongreß in Ungarn wurde von 250 Wissenschaftlern aus 25 Ländern und allen 5 Kontinenten besucht. Viele Universitäten sind auf das Studium der römischen Grenzen spezialisiert.

59. Late Roman fortification at Siscia (Croatia)
Spätantike Befestigungsanlage in Siscia (Kroatien)
Neskororímske opevnenie v Siscii (Chorvátsko)

zatiaľ čo vŠkótsku sa ukázalo, že Antoninov val bol budovaný z trávových mačín, ako je to opísané v Historia Augusta (43).

Techniky sa rýchlo zdokonalili. Nálezy ako mince a hrnčiarske výrobky, časom aj zbrane (55) a - tatné drobné predmety, bolo možné presnejšie datovať. Klepšiemu poznaniu histórie nálezísk ďalej prispeli výhody stratigrafických výskumných metód.

Dnes prospekciu na zemi a zo vzduchu dopĺňajú geofyzikálne metódy (56). Pokroky v počítačovej technológii významne pomáhajú pri dokumentácii a mapovaní. To je veľmi výhodné pre medzinárodnú spoluprácu pri štúdiu rímskych hraníc.

Medzinárodná spolupráca pozdĺž hraníc Rímskej ríše začala už v 19. storočí. V roku 1949 bol založený Limes-Kongres a odvtedy sa pravidelne koná v rôznych krajinách (57). Dnes spája výskum rímskych hraníc vedcov z celého sveta: na 19. Limes-Kongrese v Maďarsku sa zúčastnilo 250 bádateľov z 25 krajín zo všetkých 5 kontinentov. Mnohé univerzity sa špecializujú na štúdium rímskych hraníc.

62. At Iža (Slovakia) an impression of the south-gate is provided by the timber sculpture

In Iža (Slowakei) vermittelt eine Holzskulptur einen

Eindruck von der Anlage des Südtors

V Iži (Slovensko) drevená konštrukcia naznačuje vzhľad južnej brány

61. One of the earliest archaeological parks was that at the Saalburg (Germany) in the Taunus mountains. Here, in the 1890s, the walls and some of the internal buildings of a Roman fort were rebuilt

Einer der ersten archäologischen Parks war jener auf der Saalburg im Taunus (Deutschland). Hier wurden in den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts die

Befestigungsmauern und einige der Gebäude im Inneren eines römischen Kastells nachgebaut

Jeden z prvých archeologických parkov bol vybudovaný v Saalburgu v pohorí Taunus (Nemecko). V deväťdesiatych rokoch 19. storočia tu boli znovu postavené pevnostné múry a niektoré z budov vo vnútri rímskeho kastela

Protection and presentation of frontiers

The survey, excavation and recording of archaeological sites are but one part of the story. From the very beginning of excavation in the late nineteenth century, visitors wanted to see the remains which had been uncovered (58). Often, such archaeological sites were left open and unprotected. Archaeologists removed the valuable finds to museums, but visitors also wanted their own souvenirs and as a result some sites practically disappeared.

The same years saw the first steps towards protecting ancient monuments. Country after country passed legislation to secure the future of their heritage. Agriculture had long threatened the survival of archaeological remains; now industry and its infrastructure competed with its destructive power. Vast economic developments everywhere gradually changed the face of archaeology, leading to large and complex rescue excavations.

The needs of increasing numbers of visitors needed to be catered for (59). Military sites were laid out for public inspection (60); museums were built to house the large collections of artefacts (52), and, in time, other facilities were provided, such as archaeological parks (61), many containing reconstructions (62).

60. *The reconstructed north gate of the fort at Porolissum (Romania)*
Das rekonstruierte Nordtor des Kastells in Porolissum (Rumänien)
Rekonštruovaná severná brána kastela Porolissum (Rumunsko)

Schutz und Präsentation der Grenzen

Erforschung, Ausgrabung und Dokumentation archäologischer Stätten sind aber nur eine Seite der Medaille. Seit dem Beginn der Ausgrabungstätigkeiten im späten 19. Jahrhundert wollten Besucher die Überreste sehen, die freigelegt wurden (58). Archäologische Stätten blieben häufig offen und ungeschützt. Die Archäologen brachten die wertvollen Funde in Museen, doch die Besucher wollten ebenfalls Souvenirs, und manche Stätten sind so praktisch vom Erdboden verschwunden.

Zur selben Zeit wurden erste Schritte zum Schutz der antiken Denkmäler unternommen. Ein Land nach dem anderen erließ Gesetze, um die Zukunft seines Erbes zu sichern. Lange Zeit war die Landwirtschaft eine Bedrohung für die archäologischen Überreste gewesen; jetzt kam die Industrie und die dazugehörige Infrastruktur mit ihrer zerstörerischen Macht hinzu. Auf der ganzen Welt veränderte die Erschließung riesiger Gewerbeflächen die Archäologie grundlegend und führte zu umfangreichen und oftmals komplizierten Ausgrabungen zur Rettung der Fundstätten.

Den Bedürfnisse der zunehmenden Anzahl von Besuchern mußte Rechnung getragen werden (59). Militäranlagen wurden der Öffentlichkeit zugänglich gemacht (60) und Museen für die großen Sammlungen an Artefakten gebaut. Im Laufe der Zeit kamen weitere Einrichtungen dazu, wie archäologische Parks (61), von denen viele Rekonstruktionen zeigen (62).

Ochrana a prezentácia hraníc

Výskum, vykopávky a dokumentácia archeologických nálezísk sú iba jednou stranou mince. Od začiatku výskumov koncom 19. storočia chceli návštevníci vidieť odkryté pozostatky (58). Archeologické náleziská zostali často otvorené a nechránené. Archeológovia uložili cenné nálezy do múzeí, návštevníci však chceli aj suveníry, a tak mnohé náleziská prakticky zmizli zo zemského povrchu.

V tom istom čase sa podnikli prvé opatrenia na ochranu antických pamiatok. Jedna krajina za druhou vydávala zákony, aby pre budúcnosť zachovala svoje dedičstvo. Dlhý čas ohrozovalo archeologické pamiatky poľnohospodárstvo; teraz sa k tomu pridal s jeho skazonosnou silou priemysel s príslušnou infraštruktúrou. Ohromný hospodársky rozvoj všade zásadne zmenil archeológiu a viedol k rozsiahlym, často veľmi zložitým záchranným výskumom nálezísk.

Bolo nutné zohľadniť potreby narastajúceho počtu návštevníkov (59). Vojenské opevnenia sa sprístupnili verejnosti (60) a pre veľké zbierky artefaktov sa postavili múzeá. Časom pribudli ďalšie zariadenia, ako archeologické parky (61), mnohé s rekonštrukciami (62).

64. The "Ermine Street Guard" founded to study Roman armour is now an internationally famous re-enactment group

Die „Ermine Street Guard“ wurde zum Studium der römischer Bewaffnung gegründet und ist jetzt eine international bekannte Gruppe

„Ermine Street Guard“ založená pre štúdium rímskej výzbroje je dnes medzinárodne známou skupinou

63. In many countries societies exist bringing together people who wish to study the Romans and their works; one such body is the "Verein Deutsche Limesstraße"

In vielen Ländern gibt es Gesellschaften, in denen Menschen zusammenkommen, um die Römer und ihre Bauten zu studieren; einer davon ist der „Verein Deutsche Limesstraße“

V mnohých krajinách sú spoločnosti, v ktorých sa stretávajú ľudia, aby študovali Rimanov a ich stavby; jednou z nich je „Spolok Nemecká limitná cesta“

65. Guide-books to some of the frontiers of the Roman empire

Führer zu einigen Grenzabschnitten des Römischen Reiches

Publikácie sprievodcov k niektorým úsekom hraníc Rímskej ríše

Future perspectives

Today's world offers many challenges. Roman frontiers defined a single state, albeit one which no longer exists. The very commonality of Roman frontiers demands that they are treated as a single monument. Roman frontiers are the joy of the aficionado of cultural tourism – here is one great cultural route running right round the Roman empire (63–64), offering not just different sites but a wide range of landscape and scenery.

Protection is still a complex issue in the face of our modern society and its demands. Archaeological investigation is an increasingly complex operation requiring more resources. Visitors have high expectations, fuelled by television and other media presentations (65–66). To create and manage a single large monument such as the Frontiers of the Roman Empire demands a management philosophy in which the different parts of the frontier complex are treated holistically while respecting local traditions and practices: this is a considerable challenge as well as a great opportunity for international co-operation.

It is clear that the protection and enhancement of our common heritage requires much energy and tolerance, between the scientific community and administrators, at every level from the local to the international.

66. *Our future lies with the next generations. School children on the Antonine Wall (UK) 2005 with the Scottish Minister of Culture*
Die nächste Generation ist unsere Zukunft. Schulkinder mit der schottischen Kulturministerin im Jahr 2005 am Antoninuswall (Großbritannien)
Nasledujúca generácia je naša budúcnosť. Žiaci so škótskou ministerkou kultúry v roku 2005 na Antoninovom vale (Veľká Británia)

Zukunftsperspektiven

Die Welt von heute ist voller Herausforderungen. Die Grenzen des Römischen Reiches definierten einen einzigen Staat, wenngleich es diesen nicht mehr gibt. Die Tatsache, daß die römischen Grenzen so viele Völker vereinte spricht dafür, sie als ein einziges Denkmal zu behandeln. Die Grenzen des Römischen Reiches begeistern die Liebhaber des Kulturtourismus – eine phantastische Kulturstraße, die rund um das Römische Reich verläuft (63–64) und nicht nur verschiedene Fundstätten, sondern auch die unterschiedlichsten Landschaften zu bieten hat.

Angesichts unserer modernen Gesellschaft und ihrer Anforderungen ist der Schutz archäologischer Fundstätten noch immer ein komplexes Problem. Archäologische Untersuchungen sind kompliziert und benötigen umfangreiche Finanzmittel. Fernsehen und andere Medien schrauben die Erwartungen der Besucher nach oben (65–66). Ein einziges, großes Denkmal wie die Grenzen des Römischen Reiches zu schaffen und zu verwalten, erfordert eine Managementphilosophie, in der die verschiedenen Grenzabschnitte ganzheitlich behandelt und gleichzeitig die unterschiedlichen Traditionen und Standards in den einzelnen Ländern respektiert werden. Der Schutz und die angemessene Entwicklung unseres gemeinsamen Erbes verlangen auf lokaler wie auch auf internationaler Ebene viel Einsatz und Toleranz – sowohl auf Seiten der Wissenschaft wie bei den für seine Verwaltung Verantwortlichen.

Výhlady do budúcnosti

Dnešný svet je plný výziev. Hranice Rímskej ríše definovali jeden štát, aj keď už nejestvuje. Už skutočnosť, že rímske hranice spojili tak veľa národov, sa prihovára za to, aby sa nimi zaobchádzalo ako s jedinou pamiatkou. Hranice Rímskej ríše nadchýňajú milovníkov kultúrnej turistiky – fantastickej kultúrnej cesty vinúcej sa okolo Rímskej ríše (63–64), ktorá ponúka nielen rôzne náleziská, ale aj najrozmanitejšie krajiny. Vzhľadom na našu modernú spoločnosť je najväčší nárok je ochrana archeologických nálezísk ešte stále komplikovaným problémom. Archeologické výskumy sú zložité a vyžadujú si značné finančné prostriedky. Televízia a ostatné médiá stupňujú očakávania návštevníkov (65–66). Vytvoriť a spravovať jedinú veľkú pamiatku, akou sú hranice Rímskej ríše, si vyžaduje takú filozofiu manažmentu, v ktorej by sa s rôznymi úsekmi hraníc zaobchádzalo komplexne, zároveň by sa rešpektovali rozdielne tradície a normy jednotlivých krajín. Ochrana a adekvátne pozdvihnutie nášho spoločného dedičstva si vyžaduje veľké nasadenie a toleranciu rovnako zo strany vedeckej komunity, ako aj zodpovedných inštitúcií na lokálnej i medzinárodnej úrovni.

67. The Roman frontier in north Pannonia and its forefield. 1 Germanic settlements and graves; 2 Roman frontiers installations (Legionary and Auxiliary forts); 3 temporary Roman camps from Marcomannic Wars; 4 Roman buildings at the Quadic territory; 5 frontier road; 6 contemporary states borders

Die römische Grenze in Nordpannonien und ihr Vorland. 1 germanische Siedlungen und Gräberfelder; 2 römische Grenzanlagen (Legions- und Auxiliarlager); 3 temporäre römische Lager aus der Zeit der Maromannenkriege; 4 römische Bauten im Quadenland; 5 Limesstrasse; 6 heutige Staatsgrenzen

Rímske hranice v severnej Panónii a ich predpolie. 1 germánske sídliská a pohrebiská; 2 rímske hraničné opevnenia (legiónárske a auxiliárne tábory); 3 dočasné rímske tábory doby markomanských vojen; 4 rímske stavby v krajine Kvádov; 5 limitná cesta; 6 dnešné štátne hranice

The frontier of the Roman Empire in the Middle Europe extended from Bavaria, through Austria, Slovakia and Hungary along the river Danube. A chain of frontier fortifications connected by the limes road was situated on the right bank of the main Danubian flow. Only in the area of Žitný ostrov between contemporary Slovakia and Hungary the line was diverted, due the swamps, to the Moson Danube at the south. The major part of Slovakia so remained outside the territory of the Roman Empire. Only very small part of the territory of Slovakia on the right bank of the river Danube belonged to the province Pannonia Superior. On the Danube, south-western Slovakia had a very close connection to the northpannonian frontier, however, and such a close neighbourhood had a significant impact on the development in their fore field, too.

Early Roman fortifications on the northpannonian frontier originated under Claudius (41-54). Nevertheless, the permanent military camps on limes started to be built only under Domitian (81-96). During his era the frontier castle Gerulata situated south-west of Carnuntum was founded by the Romans. Its remains lie below the build-up area of Rusovce - contemporary suburb of Bratislava. Another Roman castle was situated nearby village Iža by Komárno. It originated later, under Marcus Aurelius (161-180) and as the only fortress in this part of the frontier it was pushed forward to the left bank of the Danube.

At the territories behind the limes the Germanic tribes of Marcomanni and Quadi were settled. The Romans kept intensive and

Die Grenzen des Römischen Reiches in Mitteleuropa von Bayern über Österreich, Slowakei und Ungarn verliefen entlang der Donau. Die Kette durch die Limesstraße verbundenen Grenzanlagen lag auf der rechten Seite des Hauptstroms, nur im Gebiet der Schüttinsel zwischen Ungarn und der Slowakei wandte sich diese Linie wegen des sumpfigen Geländes nach Süden zum Mosonyer-Donauarm ab. Der wesentliche Teil der heutigen Slowakei ist so jenseits der Grenzen des Römischen Reiches geblieben. Direkt zur Provinz Pannonia Superior gehörte nur ein sehr kleiner Teil am rechten Donauufer. Doch das Gebiet der Südwestslowakei hat sich mit der Donau unmittelbar an die nordpannonischen Grenze angeschlossen und diese enge Nachbarschaft hat die Entwicklung auch in ihrem Vorland deutlich geprägt und beeinflusst.

Die früheren Militäranlagen an den nordpannonischen Grenzen wurden bereits unter Claudius (41-54) errichtet, jedoch mit dem Aufbau der ständigen Limeslagern hat man erst unter Domitian (81-96) begonnen. Damals gründeten die Römer südöstlich von Carnuntum auch das Limeskastell Gerulata. Seine Reste befinden sich unter der Bebauung der Gemeinde Rusovce, dem heutigen Vorort von Bratislava. Das zweite römische Kastell lag in der Nähe von Iža bei Komárno. Es ist später unter Mark Aurel (161-180) entstanden und wurde als einzige Limesbefestigung auf diesem Grenzabschnitt an die linke Donauseite verlegt.

In diesem Bereich jenseits des Limes siedelten damals germanische Stämme der Markomannen und Quaden, mit denen die Römer enge und intensive Bezie-

Hranice Rímskej ríše prebiehali v strednej Európe od Bavorska cez Rakúsko, Slovensko a Maďarsko pozdĺž Dunaja. Refáz hraničných opevnení spojená limitnou cestou ležala na pravej strane hlavného toku, len v oblasti Žitného ostrova medzi Maďarskom a Slovenskom sa táto línia kvôli močaristému terénu odklonila na juh k Mošonskému Dunaju. Podstatná časť dnešného Slovenska tak zostala mimo hraníc Rímskej ríše. Priamo k provincii Pannonia Superior patrila len veľmi malá časť na pravom brehu Dunaja. Územie juhozápadného Slovenska sa však na Dunaji bezprostredne pripájalo na severopanónske hranice a toto tesné susedstvo výrazne poznačilo a ovplyvnilo aj vývoj v ich predpolí.

Včasný rímske opevnenia na severopanónskych hraniciach boli postavené už za Claudia (41-54), ale s výstavbou stálych limitných táborov sa začalo až za Domitiana (81-96). Vtedy založili Rimania juhovýchodne od Carnunta aj limitný kastel Gerulata. Jeho zvyšky sa nachádzajú pod zástavbou Rusoviec, dnešného predmestia Bratislavy. Druhý rímsky kastel ležal neďaleko lže pri Komárne. Vznikol neskôr za Marca Aurelia (161-180), a ako jediná limitná pevnosť na tomto úseku hraníc bol predsunutý na ľavú stranu Dunaja.

V priestore za limitom vtedy sídlili germánske kmene Markomanov a Kvádov, s ktorými Rimania udržiavali tesné a intenzívne vzťahy. Za vlády Marca Aurelia však na dunajských hraniciach vypukli dlhotrvajúce boje, markomanské vojny (166-180). Až obsadenie nepriateľského územia početnými rímskymi vojskými jednotkami napokon zlomilo

tied contacts with them. Under the rule of Marcus Aurelius the long-term fights started on the Danubian limes – so-called Marcomannic wars (166-180). Only after occupation of the territory by numerous Roman military units the resistance of Marcomanni and Quadi was broken. The places of Roman stay can be traced, besides known inscription from Trenčín, according to the remains of several Roman temporary field camps that were discovered in the vicinity of the Danube, at Žitný ostrov and at the river Morava.

On the territory of the southwestern Slovakia the unique phenomenon can be encountered – architectures built in Roman style but in the Germanic environment. The oldest traces of the Roman building activities from the era of Augustus were unearthed in Bratislava-Devín. Other buildings found in Stupava, Bratislava-Dúbravka, Cífer-Pác, Veľký Kýr (before Milanovce) and in Bratislava-Devín already come from later periods, namely from the 2nd, 3rd and late 4th century AD (67).

Slovakia was situated at the edge of the classical world but still was a close neighbour of the Roman Empire. The Roman influence left distinct traces not only at the territories along the frontier but also in its broader fore field.

hungen aufrechterhalten haben. Doch unter Mark Aurel entbrannten an den Donaugrenzen lang dauernde Kämpfe, die Markomannenkriege (166-180). Erst die Besetzung des feindlichen Hinterlandes durch die zahlreichen römischen Militärtruppen hat schließlich den Widerstand der Markomannen und Quaden zerbrochen. An die Aufenthaltsplätze von diesen Truppen, neben der bekannten Inschrift in Trenčín, deuten die Spuren von mehreren temporären römischen Feldlager hin, die bis jetzt in der Slowakei in der Nähe der Donau, auf der Schüttinsel und im Marchgebiet entdeckt wurden.

Auf dem Gebiet der Südwestslowakei begegnen wir auch einem ganz außergewöhnlichen Phänomen und zwar den römischen, bzw. nach den römischen Vorbildern aufgebauten Architekturen im germanischen Milieu. Die ältesten römischen Bauspuren aus der augusteischen Zeit wurden in Bratislava-Devín freigelegt. Die anderen Bauten in Stupava, Bratislava-Dúbravka, Cífer-Pác, Veľký Kýr (früher Milanovce) und ebenfalls in Bratislava-Devín stammen aus dem 2., 3. bis aus spätem 4. Jahrhundert (67).

Die Slowakei befand sich am Rande der antiken Welt aber in unmittelbarer Nachbarschaft des Römischen Reiches. Sein Einfluss hat bedeutende Spuren nicht nur in eigener Grenzzone, sondern auch in ihrem breiteren Vorfeld hinterlassen.

odpor Markomanov okvádov. Na miesta pobytu týchto jednotiek, okrem známeho nápisu v Trenčíne, poukazujú stopy viacerých dočasných rímskych poľných táborov, ktoré sa na Slovensku dosiaľ objavili v blízkosti Dunaja, na Žitnom ostrove a v Pomoraví.

Na území juhozápadného Slovenska sa stretávame aj s úplne ojedinelým fenoménom, a síce s rímskymi, resp. podľa rímskych vzorov postavenými architektúrami v germánskom prostredí. Najstaršie rímske stavebné stopy z augustovskej doby sa odkryli v Bratislave-Devíne. Ďalšie stavby v Stupave, v Bratislave-Dúbravke, Cíferi-Páci, vo Veľkom Kýri (predtým Milanovce), a taktiež v Bratislave-Devíne pochádzajú z 2., 3. až neskorého 4. storočia (67).

Slovensko sa nachádzalo na okraji antického sveta, ale vtesnom susedstve Rímskej ríše. Jej vplyv zanechal výrazné stopy nielen v samotnej hraničnej zóne, ale aj v jej širšom predpolí.

Ján Rajtár

68. Bratislava-Devín. Strategic rocky mound above the confluence of rivers Danube and Morava
Bratislava-Devín. Die strategische Felsanhöhe oberhalb des Zusammenflusses der March und Donau
Bratislava-Devín. Strategická skalná vyvýšenina nad sútokom Moravy a Dunaja

69. Bratislava-Devín. Ruins of the castle at the rocky mound
 Bratislava-Devín. Die Burgruine auf der Felsanhöhe
 Bratislava-Devín. Ruiny hradu na skalnom brale

70. Bratislava-Devín. Clay pot with Celtic coins
 Bratislava-Devín. Das Tongefäß mit den keltischen Münzen
 Bratislava-Devín. Hlinená nádoba s keltskými mincami

Devín

Thanks to its exceptional strategic location at the confluence of the Danube and Morava rivers and on the crossroad of the Danube and the Amber Roads, Devín is a site that has been inhabited almost continuously, since the Neolithic until the modern era (68-69). The earliest evidence of habitation of the Devín castle hill comes from the Neolithic. From the 1st century BC to the 1st century AD a vast Celtic settlement was built here. The settlement spread mainly on south terraces, but are found also in the north area of the Lower Hillfort. Apart from dwellings, the site has brought evidence on workshops. As for coins, only few examples minted in the oppidum of Bratislava are known from Devín. Majority of finds seems to represent the Norican and Helvetian coinage. A hoard of 70 silver coins of the Celtic tribe Eravisci dated to the 2nd half of the 1st century BC was found in the courtyard of the Middle Castle (70). Invasion of the Dacians in the 40s BC did not have a major impact on the Celtic inhabitants of Devín and finds of typical Dacian pottery may be indicative of a Celtic-Dacian symbiosis. According to coins and other artefacts, it can be assumed that around the turn of the eras the Kingdom of Noricum gained a certain control also over the area north to the Danube. It was probably in the 20s AD, when indigenous Celtic-Dacian population was swept aside by the Germanic tribes, presence of which is testified also by two cremation burials of women found in the village of Devín. The rich grave goods contained a bronze handle with ram's head, fragments of a bronze vessel, a Norico-Pannonian belt set, a brooch and small bronze sculptures (71). Both burials are dated to the middle of the 1st century AD.

71. Bratislava-Devín. Magic bronze pendants from Germanic graves
 Bratislava-Devín. Magische Bronzeanhänger aus germanischen Brandgräbern
 Bratislava-Devín. Magické bronzové závesky z germánskych žiarových hrobov

Devín

Devín ist eine Lokalität, die dank ihrer besonders günstigen strategischen Lage am Zusammenfluss der Donau und der March und an der Kreuzung der Donau- und Bernsteinstraße fast ununterbrochen von der jüngeren Steinzeit bis zur Neuzeit besiedelt war (68-69). Die älteste Besiedlung der Devíner Burganhöhe ist aus der jüngeren Steinzeit belegt. Im 1. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr. bauten hier die Kelten eine große Siedlung auf. Ihre Siedlungsobjekte konzentrierten sich auf südlichen Terrassen, aber auch auf der nördlichen Seite des Raums des unteren Burgwalls. Außer den Behausungen ließ sich auf der Fundstelle auch handwerkliche Produktion belegen. Von Devín sind sehr wenige keltische Münzen bekannt, die im Bratislavaer Oppidum geprägt wurden. Unter den Funden überwogen eher norische und helvetische Prägungen. Im Raum des Burghofes der mittleren Burg wurde ein Schatz von 70 silbernen Münzen des Stammes der Eravisker aus der 2. Hälfte des 1. Jh. v. Chr. gefunden (70). Die keltische Bevölkerung war von der dakischen Invasion in den 40er Jahren des 1. Jh. v. Chr. nicht betroffen, die Invasion lässt sich durch das Vorkommen der dakischen Keramik bestätigen, was auf eine bestimmte keltisch-dakische Symbiose hindeuten könnte. Das Vorkommen von Münzen und weiteren Funden erlaubt die Annahme, dass an der Wende der Zeitrechnung das norische Königtum bestimmte Machtkontrolle über dem Gebiet nördlich der Donau gewann. Die ursprüngliche keltisch-dakische Bevölkerung wurde wahrscheinlich in den 20er Jahren des 1. Jh. n. Chr. durch die Germanen verdrängt. Von ihrer direkten Anwesenheit in diesem Gebiet zeugt auch der Fund von zwei Frauenbrandgräbern in der Gemeinde Devín. Von der reichen Grabausstattung blieben nur ein bronzenener Griff mit dem Kopf des Widders, Fragmente eines bronzenen Gefäßes, norisch-pannonische Gürtelgarnitur, eine Fibel und kleine bronzene Plastiken erhalten (71). Die Gräber werden in die Mitte des 1. Jh. n. Chr. datiert.

Devín

Devín je lokalitou, ktorá bola vďaka svojej mimoriadne výhodnej strategickej polohe nad sútokom riek Dunaja a Moravy a križovatke Podunajskej a Jantárovej cesty takmer nepretržite osídlená od mladšej doby kamennej až do novoveku (68-69). Najstaršie osídlenie devínskej hradnej vyvýšeniny je doložené z mladšej doby kamennej. V 1. storočí pred Kr.–1. stor. po Kr. tu Kelti vybudovali rozsiahlu osadu. Ich sídliskové objekty sa koncentrovali na južných terasách, ale aj severnej strane priestoru dolného hradiska. Okrem obydľí sa podarilo na lokalite doložiť aj remeselnú výrobu. Z Devína je známych málo keltských mincí, razených v bratislavskom oppide. Medzi nálezmi prevažovali skôr norické a helvétske razby. V priestore nádvorja stredného hradu sa našiel poklad 70 strieborných mincí kmeňa Eraviskov z 2. polovice 1. storočia pred Kr. (70). Dácka invázia v štyridsiatych rokoch 1. storočia pred Kr. výrazne nezasiahla keltské obyvateľstvo Devína, prejavila sa len výskytom dáckej keramiky, čo by mohlo svedčiť o určitej keltsko-dáckej symbióze. Výskyt mincí ďalších nálezov dovoľuje predpokladať, že na prelome letopočtov získalo Norické kráľovstvo určitú mocenskú kontrolu aj nad územím severne od Dunaja. Pôvodné keltsko-dácke obyvateľstvo pravdepodobne v dvadsiatych rokoch 1. storočia po Kr. vytlačili Germáni. O ich priamej prítomnosti v tejto oblasti svedčí aj nález dvoch žiarových ženských hrobov v obci Devín. Z bohatej hrobovej výbavy sa zachovala bronzová rukoväť s hlavou barana, fragmenty bronzovej nádoby, noricko-panónska opasková garnitúra, spona a drobné bronzové plastiky (71). Hroby sú datované do polovice 1. storočia po Kr.

72. Bratislava-Devín. Stone foundations of the square building from Augustean era

Bratislava-Devín. Die Steinfundamente des viereckigen Baues aus der augusteischen Zeit

Bratislava-Devín. Kamenné základy štvorcovej stavby z augustovského obdobia

74. Bratislava-Devín. Clay lamp with depiction of Zeus as bull kidnapping Europa

Bratislava-Devín. Die Tonlampe mit Darstellung von Zeus als Stier, der Europa entführt

Bratislava-Devín. Hlinená lampa so zobrazením Dia v podobe býka unášajúceho Európu

The Romans at Devín

After the Romans occupied the land of later provinces of Pannonia and Noricum, the area of Devín bordered with the Roman world. This reflects a flow of imports, predominantly pottery such as amphorae, plates, lamps and terra sigillata. Devín has yielded fragments of Arretine ware, the terra sigillata produced between 30 BC and 20 AD (73). In the late La Tène layers and structures, two Roman republican denarii were found and some copper and bronze coins minted under Augustus. Near the castle well a finely preserved Augustean aureus was found.

After the turn of the eras, the Romans are suggested to have been physically present at Devín. In courtyard of the Middle Castle, a dry-stone foundation of building on layout of 350 by 480 cm was found (72). The structure represents a tower, probably with wooden above-ground construction, which may be associated with the Roman campaign waged against Marbod, king of the Marcomanni, in 6 AD. The foundations of the tower were overlain by burnt clay-plastered floors indicating light wooden buildings (barracks?). The structures dated to the late Augustean times produced also evidence of military equipment and weaponry. Among luxury goods found at the Devín castle hill are a wine pitcher, dozens of fragments from amphorae, a pottery lamp with relief of Zeus' abduction of Europe (74), and bronze brooches. Apart from small finds, this period is represented also by construction activities. A concentration of early Ro-

Römer auf Devín

Nachdem die Gebiete der späteren Provinzen Pannonien und Noricum durch die Römer besetzt wurden, geriet Devín in die unmittelbare Nähe des Römischen Reiches, was auch an dem Importzustrom erkennbar wurde. Importiert wurde vor allem Keramik - Amphoren, Teller, Lampen, Terra sigillata. Auf Devín wurden Fragmente der sog. aretinischen Terra sigillata gefunden, die zwischen den Jahren 30 v. Chr. - 20 n. Chr. hergestellt wurde (73). In den spätlattenezeitlichen Kulturschichten und Objekten wurden zwei republikanische Denare und mehrere augusteische kupferne und bronzene Münzen gefunden. In der Nähe des Burgbrunnens wurde auch ein gut erhaltener Aureus von Augustus gefunden.

Nach dem Wechsel der Zeitrechnung kann auf Devín auch mit direkter Anwesenheit von Römern gerechnet werden. Auf dem Burghof der mittleren Burg wurden trocken gelegte Fundamente eines viereckigen Baus mit den Ausmaßen ca. 350 x 480 cm freigelegt (72). Das steinerne Objekt repräsentiert Fundamente eines Turmes, wahrscheinlich mit dem ebenerdigen Teil aus Holz. Der Bau dieses Turmes könnte mit dem Strafzug der Römer gegen den markomannischen König Marobud im 6. Jh. n. Chr. zusammenhängen. Die Fundamente des Turmes wurden mit durchgebrannten Tonböden aus leichten hölzernen Objekten (militärischen Baracken?) überdeckt. Die Objekte werden in die spätaugusteische Zeit datiert und hier befinden sich auch Teile der militärischen Ausrüstung und Bewaffnung. Zu der luxuriösen Ware, die auf der Burganhöhe gefunden wurde, gehörten auch der Weinkrug, mehrere Fragmente von Amphoren, ein reliefverzierter Tonlampe mit mythologischem Bild von Zeus in Form eines Stiers, der Europa entführt (74) und bronzene Fibeln. Außer kleinen Funden gelang es auch Belege der Bautätigkeit aus dieser Zeit nachzuweisen. Die Anhäufung von mehreren Horizonten der früh Römerzeitlichen Besiedlung zeugt auch davon, dass die strategische Lage der Devíner Anhöhe in dieser Zeit nicht nur kurzfristig besiedelt war.

Auf dem Burghof der mittleren Burg wurde noch im Jahr 1936 auch der größte steinerne Bau aus der römischen Kaiserzeit auf der Devíner Burg freigelegt, der in den 90er Jahren des 20. Jh. wieder erforscht wurde (75). Die Architektur mit den Ausmaßen 13,5 x 9 m war in Richtung NW – SO orientiert und bestand aus vier Räumen (A–D). Das Interieur A hatte viereckigen Grundriss mit einer Apsis, die mit Steinplatten ausgelegt war. In

73. Bratislava-Devín. Finds of Arretine terra sigillata
Bratislava-Devín. Die Funde der aretinischen Terra sigillata
Bratislava-Devín. Nálezy aretínskej terra sigillaty

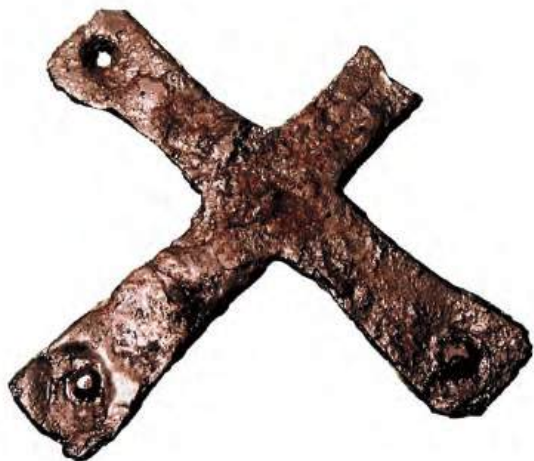
Rimania na Devíne

Po obsadení území neskorších provincií Panónia a Noricum Rimanmi, sa Devín dostal do bezprostrednej blízkosti Rímskej ríše, čo sa prejavilo aj prílivom importov. Tvorila ich predovšetkým keramika – amfory, tanieri, lampy, terra sigillata. Na Devíne sa našli fragmenty tzv. aretínskej terra sigillaty, produkovanej medzi rokmi 30 pred Kr.–20 po Kr. (73). V neskorolattenských kultúrnych vrstvách a objektoch sa našli dva republikánske denáre a viacero augustovských medených a bronzových mincí. V blízkosti hradnej studne sa našiel aj dobre zachovaný augustovský aureus.

Po zlome letopočtov je možné počítať na Devíne už aj s priamou prítomnosťou Rimanov. Na nádvorí stredného hradu boli odkryté nasucho kladené kamenné základy štvorcovej stavby s rozmermi cca 350 x 480 cm (72). Kamenný objekt predstavuje základy veže, pravdepodobne s drevenou nadzemnou časťou a jej výstavbu možno dať do súvisu s trestnou výpravou Rimanov proti markomanskému kráľovi Marobudovi v roku 6 po Kr. Základy veže boli prekryté prepálenými hlinenými podlahami z ľahkých drevených objektov (vojenských barakov?). Objekty sú datované do neskoroaugustovského obdobia a nachádzali sa tu aj súčasti vojenského výstroja a výzbroje. Medzi luxusný tovar, ktorý sa na hradnej vyvýšenine našiel, patrila aj džbán na víno, desiatky fragmentov amfor, reliéfne zdobený hlinený kahanec s mytologickým výjavom Dia v podobe býka unášajúceho Európu (74) a bronzové spony. Okrem drobných nálezov sa podarilo doložiť aj doklady stavebnej činnosti z tohto obdobia. Koncentrácia

75. Bratislava-Devín. Foundations of a Roman building
 Bratislava-Devín. Die Fundamente des römischen Baues
 Bratislava-Devín. Základy rímskej stavby

76. Bratislava-Devín. Iron tinned knife
 Bratislava-Devín. Das eiserne verzinnnte Kreuz
 Bratislava-Devín. Železný pocínovaný kríž

man settlement horizons indicates that the strategically important castle hill was not a place of short-term habitation at that time.

In 1936, the largest Roman building at Devín castle hill was unearthed. In 1990s, it was exposed and investigated for the second time. It is a northwest-southeast oriented, four-room (A – D) architecture on layout of 13.5 by 9 m situated in courtyard of the Middle Castle (75). The room A was of square groundplan with an attached apse. In corners of the apse, floor of which was paved with stone slabs, remains of pillars are preserved. The north-west corner of the architecture was probably destroyed by medieval construction activities. Investigations in 1936 account for paucity of finds coming from the 1990s excavations. In spite of this, brick fragments with imprints of stamps /OF ARN B/ONOMAG and COH XII/X VOL came to light and some 10 m from the building a brick fragment stamped LEG X GPF was found. Small finds enable to date this architecture to the 3rd century AD, while its rebuilding may have taken place under Valentinian I (364-375 AD).

By the West Gate of the castle, a one-room masoned building of slightly asymmetrical layout of 250 by 315 cm was exposed. The building could be entered from northerly situated corridor (205 by 80 cm) from dressed sandstone blocks. In masonry of the corridor and of south wall sockets for wooden posts have retained. Floor of interior was plastered by mortar, which continued up onto the walls. The fragments of painted plaster have preserved in the north of the building at the entrance. Two dry-stone walls were attached onto the east side of the building. They probably strengthened the terrace, into which south wall of the building was embedded. Apart from the pottery, the infill of the building contained stamped bricks of the XIV legion. In one of the post sockets in the south wall a small tin cross with openings and two nails was found (76). Considering the layout and the tin cross, the building might have served as an early Christian place of worship.

The Romans exploited the strategically exceptional Devín castle hill for establishing a bridgehead in Barbaricum. The Roman buildings at Devín are datable to the 3rd and 4th centuries AD, except for the Augustean architectures from the early 1st century AD, which are associated with presence of Romans during and after their war campaign against Marbod. The importance of the site was appreciated also at the close of the Roman Period. Then, probably during the reign of Valentinian I, an earthen rampart was built on the north side of the hillfort.

den Ecken der Apsis befanden sich Reste von zwei Säulen. Die nordwestliche Ecke des Baus wurde wahrscheinlich durch einen jüngeren mittelalterlichen Bau zerstört. Da nur eine Revisionsgrabung durchgeführt wurde, war auch die Anzahl der Funde aus dem Objekt ziemlich klein. Es wurden hier Fragmente der Ziegel mit Stempeln /OF ARN B/ONOMAG, COH XXX VOL gefunden und ca. 10 m von dem Bau wurde ein Fragment mit dem Stempel LEG X GPF entdeckt. Anhand von kleinen Funden kann der Bau in das 3. Jh. datiert werden, zu seinem späteren Umbau kam es wahrscheinlich zur Regierungszeit von Valentinian I. (364-375). In der Nähe des westlichen Burgtors wurde der leicht asymmetrische gemauerte Bau III mit einem Raum und mit den Ausmaßen 250 x 315 cm freigelegt. An der nördlichen Seite des Objekts befand sich ein Eingang aus bearbeiteten Sandsteinquadern, der 205 cm lang und 80 cm breit war. In der Mauer des Korridors der südlichen Wand befanden sich Aussparungen für Holzpfosten. Der Boden im Inneren des Objekts war aus Mörtel und ging fließend in die Wände über. Fragmente des Verputzes erhielten sich an der nördlichen Seite beim Eingang, wo auch Spuren nach der Oberflächenbehandlung mit einem Farbanstrich festgestellt worden sind. An der östlichen Seite schlossen sich an das Objekt zwei trocken gelegte Mauern an, die wahrscheinlich zur Festigung der Terrasse gedient haben. In die Terrasse wurde nämlich der Bau mit seiner südlichen Seite eingetieft. In der Verschüttung des Objekts wurden außer Keramikfunden auch Stempelziegel der XIV. Legion gefunden. In einer der Pfostengruben wurden in der südlichen Wand des Baus ein eisernes verzinktes Kreuz mit Löchern zur Befestigung und zwei Nägeln gefunden (76). Eben dieser Fund und der gesamte Grundriss des Objekts könnten ein Beweis dafür sein, dass der Bau die Funktion eines frühchristlichen sakralen Objektes hatte.

Strategisch sehr gut situierten Devíner Burgwall nutzten die Römer als vorgeschobenen Punkt im Barbarikum. Die Bauten aus der Römischen Kaiserzeit auf der Burg Devín können außer den augusteischen Objekten vom Anfang des 1. Jh., die mit dem Aufenthalt der Römer auf Devín während und auch nach dem Strafzug gegen Marobud zusammenhängen, im Allgemeinen in das 3. und 4. Jh. datiert werden. Die Bedeutung der Lokalität wurde auch am Ende der Römischen Kaiserzeit anerkannt, als zur Regierungszeit des Kaisers Valentinian I auch ein Erdwall an der nördlichen Seite der Burgwallanlage gebaut wurde.

viacerých horizontov včasnorímskeho osídlenia svedčí o tom, že strategická poloha devínskej vyvýšeniny nebola v tomto období osídlená len krátkodobou.

Na nádvorí stredného hradu bola roku 1936 od - krytá aj najväčšia kamenná stavba z doby rímskej na hrade Devín, ktorá bola v 90-tych rokoch 20. storočia znovu preskúmaná (75). Architektúra s rozmermi 13,5 x 9 m bola orientovaná SZ – JV a pozostávala zo štyroch priestorov (A–D). Interiér A mal štvorcový pôdorys s apsidou, ktorá bola vyložená kamennými platňami a v nárožiach apsidy sa nachádzali pozostatky dvoch pilierov. Severozápadné nárožie stavby bolo pravdepodobne zničené mladšou stredovekou výstavbou. Nálezov z objektu bolo pomerne málo aj vzhľadom na to, že išlo o revízný výskum. Našli sa tu fragmenty tehál s kolkami /OF ARN B/ONOMAG, COH XII/X VOL a cca 10 m od stavby fragment s kolkom LEG X GPF. Podľa drobných nálezov možno stavbu datovať do 3. storočia, keď jej neskoršej prestavbe došlo pravdepodobne za vlády cisára Valentiniana I. (364-375).

V blízkosti západnej hradnej brány bola odkrytá jednopriestorová mierne asymetrická murovaná stavba s rozmermi 250 x 315 cm. Na severnej strane objektu sa nachádzal vstup z opracovaných pieskovcových kvádrov, dlhý 205 cm a široký 80 cm. V murive koridoru a južnej steny boli kapsy na drevené koly. Podlaha vo vnútri objektu bola maltová a plynule prechádzala do stien. Fragmenty omietky sa zachovali aj na severnej strane pri vstupe, kde nesú stopy povrchovej úpravy farebným náterom. Na východnej strane sa k objektu pripájali dva nasucho kladené múry, ktoré slúžili pravdepodobne na spevnenie terasy, do ktorej bola stavba zahĺbená svojou južnou stenou. V zásype objektu sa okrem keramiky našli aj kolkované tehly XIV. légie. V jednej z kolových jam v južnej stene stavby sa našiel pocínovaný železný krížik s otvormi na upevnenie a dvoma klincami (76). Práve tento nález a celkový pôdorys objektu by mohli svedčiť aj o jeho funkcii ako rannokresťanského sakrálného objektu.

Strategicky výnimočne situované devínske hradisko využili Rimania ako predsunutý bod v barbariku. Stavby z doby rímskej na hrade Devín možno okrem augustovských objektov zo začiatku 1. storočia, ktoré súvisia s pobytom Rimanov na Devíne počas trestnej výpravy proti Marobudovi a aj po nej, datovať vo všeobecnosti do 3. a 4. storočia. Význam lokality bol docenený aj v závere doby rímskej, kedy bol pravdepodobne za vlády cisára Valentiniana I. vybudovaný aj zemný val na severnej strane hradiska.

77. Bratislava-Rusovce. Aerial view on the remains of Roman architecture at Rusovce-Berg
 Bratislava-Rusovce. Luftaufnahme der römischen Baureste in der Flur Berg
 Bratislava-Rusovce. Letecký pohľad na zvyšky rímskych stavieb v polohe Berg

78. Gerulata. Castellum (1), vicus (2, civil settlement) and cemeteries (3) on the map of modern Rusovce
 Gerulata. Kastell (1), Vicus (2, Zivilsiedlung) und Gräberfelder (3) auf der Karte von heutigem Ort Rusovce
 Gerulata. Kastel (1), vicus (2, civilná osada) apohrebiská (3) na mape dnešných Rusoviec

Roman military camp Gerulata in Bratislava–Rusovce

Rusovce is a borough in south part of the Slovak capital Bratislava. It is situated in Danubian Lowland, in riparian zone on the right bank of the river, in the immediate vicinity of the oxbow lake Rusovecký kanál (Rusovce Channel). Remains of castellum Gerulata, a fort on Limes Romanus, underlie the centre of the present borough. The name “Gerulata” is thought to have been adopted by the Romans probably from autochthonous Celtic inhabitants.

From the point of historical geography, the area of Rusovce is located in the North of the Roman province of Pannonia. Castellum Gerulata lies 14 kilometres southeast to the capital of Upper Pannonia Carnuntum and is the westernmost fort in line of strongholds between Carnuntum and Ad Flexum. The castellum played an important role as it defended the east wing of the Roman legions stationed in Carnuntum. A ford on the Danube may also have been decisive for establishing the camp here.

According to archaeological excavations, Gerulata represents a typical Danubian Roman castellum with four major building phases. Associated civil settlement and cemeteries came to light as well (78). Albeit without evidence by now, a Roman port on the Danube is assumed somewhere in the vicinity.

The first major building phase of Gerulata, which is divisible into two subphases, represents a wooden-earthen castellum. The camp was erected in the 2nd half of the 1st century during the reign of the Flavians, according to numerous finds probably under Domitian. The second subphase is dated to the reigns of

79. Bratislava-Rusovce. Ditch of the earliest wooden-earthen camp (1st main building phase of castellum). South corner curvature of the ditch enclosing the camp. Excavated in 2000

Bratislava-Rusovce. Graben des ältesten Holz-Erde-Lagers, südliche Ecke des Lagers, Grabung 2000

Bratislava-Rusovce. Priekopa najstaršieho drevozemného tábora, južný roh tábora, výskum 2000

Das römische Militärlager Gerulata in Bratislava-Rusovce

Rusovce – ein Stadtteil von Bratislava, der Hauptstadt der Slowakischen Republik, befindet sich im Donautiefland, am Rande der rechtsuferigen Aue der Donau, in der unmittelbaren Nähe ihres ehemaligen Flussarmes – des sog. Kanal Rusovce (slow. Rusovský kanál). Das anliegende Gebiet kann wie ein leicht profiliertes Flachgelände charakterisiert werden.

Aus der geschichtlich-geographischen Sicht befand sich das Gebiet von heutigem Rusovce am nördlichen Rand des Römischen Reichs, auf dem Gebiet der Provinz Pannonien. Direkt im Gemeindegebiet befand sich das Kastell Gerulata, der befestigte Punkt der Römischen Grenze. Gerulata war das erste Kastell in der Linie Carnuntum – Ad Flexum und war vom Carnuntum ca. 14 km entfernt. Das Lager hatte eine strategische Rolle – es schützte den östlichen Flügel der Legionen, die in Carnuntum stationiert waren, in der Hauptstadt der Provinz Oberpannonien. Den Namen Gerulata übernahmen die Römer wahrscheinlich von der autochthonen keltischen Bevölkerung.

Auf Grund der bis heute archäologisch untersuchten Teile des Kastells Gerulata können im Kontext des geläufigen Schemas des Baus der römischen Kastelle an der Donau seine vier Bauphasen rekonstruiert werden, bekannt sind auch die Lage von mehreren Gräberfeldern und die zivile Besiedlung (78). Es ist sehr wahrscheinlich, dass sich in der Nähe des Lagers eine Schwemme befand und wahrscheinlich auch ein Hafen, aber sie sind bis heute nicht belegt worden.

Rímsky tábor Gerulata v Bratislave–Rusovciach

Rusovce – mestská časť hlavného mesta Slovenskej republiky Bratislavy sa nachádzajú na Podunajskej nížine, na okraji pravobrežnej nivy rieky Dunaj, v bezprostrednej blízkosti jeho bočného ramena – tzv. Rusovského kanálu. Príslahlé územie charakterizuje mierne profilovaný terén rovinatého charakteru.

Z historicko-geografického hľadiska sa územie dnešných Rusoviec nachádzalo na severnom okraji Rímskej ríše na území provincie Panónia. Priamo v ich intraviláne sa nachádzal kastel Gerulata, opevnený bod rímskej hranice. Gerulata bol prvý kastel vlní Carnuntum – Ad Flexum, vzdialený od Carnunta okolo 14 km. Tábor mal dôležitú strategickú úlohu – chránil východné krídlo légii stacionovaných v Carnunte, hlavnom meste provincie Horná Panónia. Meno Gerulata Rimania pravdepodobne prevzali od autochtónneho keltského obyvateľstva.

Na základe dosiaľ preskúmaných častí Gerulaty možno v kontexte zaužívanej schémy stavby rímskych kastelov na Dunaji rekonštruovať jeho štyri stavebné etapy, známa je i poloha viacerých pohrebísk a civilné osídlenie (78). Je pravdepodobné, že v blízkosti tábora sa nachádzal brod a zrejme aj prístav, ale zatiaľ nie sú doložené.

Prvou stavebnou etapou bol drevozemný tábor. V rámci jeho trvania sa predpokladajú dve stavebné fázy. Bol vybudovaný v druhej polovici 1. storočia za vlády Flaviovcov, početné nálezy naznačujú, že pravdepodobne až v období Domitianovej vlády. Mladšiu fázu najstaršej stavebnej etapy Gerulaty možno spájať s nástupom Trajana (98–117) jeho

80. Bratislava-Rusovce. Grave stele of an equestrian with a lance – a military black-smith
 Bratislava-Rusovce. Die Grabstele des Reiters mit Lanze, eines Militärschmiedes
 Bratislava-Rusovce. Náhrobná stéla jazdca s kopijou, vojenského kováča

81. Bratislava-Rusovce. An altar with inscription that reads: "To Jupiter, the Best and Greatest, to Queen Juno, a sacred offering. Titus Flavius Surilio, stator praefecti alae of the First ala of Cananefates, fulfilled his vow gladly, willingly and deservedly (in consulship) of both Aspri"
 Bratislava-Rusovce. Altar mit Votivinschrift: Jupiter dem Besten und Mächtigsten, der Königin Iuno ein heiliges Geschenk. Titus Flavius Surilio, Stator des Praefekts der ersten Ala der Cannanefaten, löste das Gelübde gern und nach Verdienst ein (unter dem Konsulat) von beiden Aspre.
 Bratislava-Rusovce. Oltár s votívnym nápisom „Jupiterovi Najlepšiemu a Najvyššiemu, kráľovnej Junone posvätný dar. Titus Flavius Surilio, stator prefekta prvej aly Cannanefatov, sľub splnil dobrovoľne, rád a podľa zásluhy (za konzulátu) oboch Aspro“

Traian (98-117 AD) and his adopted son Hadrian (117-138 AD), and is associated with arrival of ala I Cannanefatum.

Area of the earliest camp is marked by the double V-sectioned ditch. The northwest portion of the ditch was investigated on find-spot Bergl (museum compound), southwest portion and south corner curvature was excavated in course of construction of private residences (79). East corner and adjacent quarters were eroded away by the Danube. From inner buildings of the wooden-earthen camp a small part of barracks was investigated. The building had half-timbered walls, which were plastered and white-washed. Four rooms (each with an oven) organized in two rows were unearthed. Severely burnt deposits, which were levelled during the Roman times, indicate that the building may well have been destroyed by fire.

The camp was built mainly by the troops from Carnuntum. As for imprints of military stamps on roof tiles, most numerous are those of Legio X Gemina et Pia Fidelis (X twin legion, faithful and loyal) and the XIII twin legion (LEGXIIIIG), some imprints of stamps of the Legio XIII Gemina Martia Victrix (twin legion victorious of Mars, LEGXIIIIGMV) were completely preserved. Also few stamps of Legio XV Apollinaris were found.

The wooden-earthen camp was rebuilt during the 2nd century, probably under the Antonines. However, precise dating of origins of the earliest stone castellum, which represents the second major building phase, remains elusive. On the extent and urbanisation of the stone fort in its second phase only sparse evidence is available. While in the North its extent exceeded the first subphase of wooden-earthen camp (as well as the third phase of the stone camp), its south front shifted into the inner area of the first phase. Double V-sectioned ditch excavated near St. Magdalene church may have belonged to the fortification of its northwest part. The north corner curvature of the ditch has been recently excavated on Bergl. To the build-up centre of the camp in its second phase belong also 40 to 60 cm thick stone masonries in the area of the Late Antique quadrate fortlet.

In the late 3rd and in the 4th century AD, development of castellum Gerulata entered the third major building phase. This represents a smaller castellum of quadrate layout enclosed by a stone wall. A fragment of the fortification wall was unearthed on Bergl and under the parish granary southwest to Bergl.

The main and most conspicuous result of the fourth major building phase is the Late Antique tower-like fortlet, which was inset into the corner of an earlier structure (77, 82). This building on layout of 30 by 29 m had an inner court bordered by 12 pillars with an

Die erste Bauetappe stellte das Holz-Erde-Lager dar. Im Rahmen seiner Existenz werden zwei Bauphasen angenommen. Es wurde in der zweiten Hälfte des 1. Jh. zur Regierungszeit von Flavien gebaut, zahlreiche Funde deuten darauf hin, dass es wahrscheinlich erst zur Regierungszeit von Domitianus gebaut wurde. Die jüngere Phase der ältesten Bauetappe von Gerulata kann mit dem Antritt von Trajan (98-117) und seines Adoptivsohnes Hadrian (117-138) verbunden werden. Zum Untergang der ältesten Bauetappe und zum Umbau des Lagers kam es im Laufe des 2. Jh. n. Chr., wahrscheinlich zur Zeit der antoninischen Dynastie.

Das Ausmaß des Lagers wird durch den Verlauf des doppelten Spitzengrabens bestimmt; der Graben hatte Schutzfunktion. Sein nordwestlicher Verlauf wurde in der Lage Bergl (Museumsgelände) untersucht, sein südwestlicher Verlauf und die südliche Ecke wurden erst beim Bau von Familienhäusern entdeckt (79). Die östliche Ecke mit einem Teil des Lagers wurde von der Donau weggeschwemmt. Von der inneren Bebauung dieses Lagers wurde nur ein Teil des Kasernenbaus untersucht. Die Konstruktion der Wände bestand aus hölzernen Balken, die mit Ton ausgefüllt, mit Mörtel verputzt und mit Kalk geweißt waren. Freigelegt wurden 4 Räume in zwei parallelen Reihen mit Heizöfen. Der Bau ist wahrscheinlich verbrannt, was man an einer eingeebneten verbrannten Schicht erkennen kann.

Am Bau des Lagers Gerulata waren vor allem die Besatzungen von Carnuntum beteiligt. Von den militärischen Stempeln auf den römischen Dachziegeln sind am zahlreichsten die Stempel der X Legio (Lexion X Gemina et Pia Fidelis – verdoppelt und ergeben, treu), der XIII Legio verdoppelten (LEGXIIIIG) erhalten und ein paar Stempel hatten einen vollständigen Stempel der XIII Legio verdoppelten Martia Victrix (LEGXIIIIGMV). Gerulata siedelte die Elite-Reitereinheit Ala prima Cannanefatum.

Die Ankunft von Cananefaten nach Gerulata wird an die Wende der 1. und 2. Dekade des 2. Jh. n. Chr. datiert (80-81). Die ursprünglichen Sitze von Cananefaten befinden sich in Germania superior. In der Einheit waren 500 Reiter. Zwischen den Jahren 138–146 bekamen die Mitglieder dieser Einheit die römische Bürgerschaft. In Gerulata wirkte wahrscheinlich zur Zeit der Abkommandierung von Cannanefaten nach Afrika die XVIII Kohorte der Freiwilligen (cohors XIX Voluntarium Civium Romanorum, 83). Zwei Grabmäler der Soldaten der Legio II Adiutrix und der Legio II Italica hängen wahrscheinlich mit dem Einsatz dieser Einheiten in der Zeit der Markomannenkriege zusammen. Ein Stempelfragment gehört zur Einheit Cohors V Callaecorum Lucensium. In

adoptivneho syna Hadriana (117–138). V Gerulate sídlila elitná jazdecká jednotka ala prima Cannanefatum.

Rozsah tábora určuje priebeh dvojitej obrannej hrotitej priekopy. Jej severozápadná časť bola preskúmaná v polohe Bergl (areál múzea), juhozápadná časť a južné nárožie sa objavili pri stavbe rodinných domov (79). Východné nárožie časťou tábora odplavil Dunaj. Z vnútornej zástavby tohto tábora sa preskúmala len časť kasárenskej stavby. Steny mali drevenú konštrukciu z trámov vyplnenú hlinou, boli omietnuté maltou a vybielené vápnom. Odkryté boli štyri miestnosti dvoch paralelných radoch s vykurovacími pieckami. Stavba zrejme zhorela, o čom svedčí splanírovaná prepálená vrstva.

Na budovanie tábora Gerulata sa podieľali hlavne carnuntské posádky. Z vojenských kolkov na rímskej strešnej krytine najpočetnejšie sú zachované kolkov X légie (legio X Gemina et Pia Fidelis - zdvojená a oddaná, verná), XIII légie zdvojenej (LEGXIIIIG) a niekoľko kolkov malo úplný kolok XIII légie zdvojenej Martia Victrix (Marsovej víťaznej - LEGXIIIIGMV). O XV légii Apollinaris (Apolónovej) vieme, že bola definitívne odvelená na východ začiatkom 2. storočia po Kr.

Stav archeologického bádania nedovoľuje zatiaľ presnejšie definovať zánik drevozemného avznik najstaršieho kamenného tábora, ktorý predstavuje druhú stavebnú etapu kastela Gerulata. K zániku najstaršej stavebnej etapy a prestavbe tábora došlo niekedy v priebehu 2. storočia po Kr., pravdepodobne v dobe Antoninovcov. O jeho rozlohe a urbanistickom riešení máme málo poznatkov. Na severnej strane svojou rozlohou presahoval starší drevozemný tábor prvej stavebnej etapy i kamenný tábor tretej stavebnej etapy. Naopak južná strana sa nachádzala vo vnútornej zástavbe táborov. Súčasťou obrannej severozápadnej línie by mohli byť zvyšky dvojitej priekopy preskúmané pri kostole Sv. Magdalény, severný roh priekop bol preskúmaný len nedávno v polohe Bergl. Do vnútornej zástavby tábora patria 40 až 60 cm široké múry odkryté v priestore neskoroantickkej kvadratickej stavby.

Koncom 3. storočia a v 4. storočí po Kr. dochádza v Gerulate k ďalšej stavebnej aktivite, ktorej výsledkom je tretia stavebná etapa kastela. Predstavuje ju plošne zmenšený, takmer štvorcový kastel obohnaný kamenným hradbovým múrom. Jeho torzo sa odkrylo v polohe Bergl a pod farskou sýpkou juhozápadne od areálu múzea.

Hlavnou aktivitou štvrtej etapy je vznik vežovitej neskorootickej pevnosti, ktorá bola zabudovaná do rohu staršej architektonickej konštrukcie (77, 82). Vežovitá stavba mala rozmery 30 x 29 m a 12 mohutných pilierov, ktoré tvorili nádvorie. Základové múrivo pilierov

82. Bratislava-Rusovce. Rusovce, find-spot Bergl. The Late Antique fortlet (4th main building phase of castellum)
 Bratislava-Rusovce. Spätantike Festung der vierten Bauetappe.
 Bratislava-Rusovce
 Neskoroantická pevnosť štvrtej stavebnej etapy

83. Rusovce. Fragment of a grave stone with an inscription about the Cohors XVIII Voluntariorum.
 Fragment des Grabsteines mit der Erwähnung der XVIII Kohorte der Freiwilligen.
 Fragment náhrobného kameňa s nápisom o kohorte XVIII dobrovoľníkov.

asymmetrically placed well. The foundation masonry of pillars went to the depth of 3-4 m, what together with thickness of perimeter walls (3 m) allows assuming a three-storey building with an open ground floor. The masonry of later phases of the stone castellum contained earlier carved-stone monuments, which were secondarily used as building material. Now, they are on display in Lapidarium of Museum Antique Gerulata.

In Gerulata, an equestrian unit Ala prima Cannanefatum was garrisoned (80-81). The ala, which consisted of 500 cavalrymen, arrived here during the first two decades of the 2nd century from Lopodunum (Ladenburg, Germany). The tribe of Cananefates, who gave ala its name, was originally settled in the Lower Germania. Between 138 and 146 AD members of the ala were granted Roman citizenship. When the ala was stationed in Africa, its place in Gerulata took the XVIII cohorts of voluntary soldiers with Roman citizenship (Cohors XIX Voluntariorum Civium Romanorum, 83). Other military units were active here too. Two tombstones of soldiers of the Legio II Adiutrix and Legio II Italica are probably associated with their activity in the Marcomannic Wars. A fragment with stamp of Cohors V Callaecorum Lucensium was identified as

der Mitte des 3. Jh. verschwinden die Berichte über die Reiter der Ala von Cannanefaten. Vom 4. Jh. ist das Zeugnis der Ziegel mit dem Namen des Offiziers des Kaisers Valentinianus Tempsonius Urscinus sehr wichtig, mit dem die Rekonstruktion von Limes verbunden wird. Aus der Zeit der Spätantike wird aus der Liste der zivilen und militärischen mter – Notitia Dignitatum – Folgendes angeführt: „Der Kommandierung von ehrwürdigem Kommandanten und Ufer-Noricum unterliegen ... die Reiterbogenschützen in Gerolata.“

Andere Ziegel mit Stempeln belegen die Tätigkeit von zivilen Ziegeleien in Carnuntum - Gaius Valerius Constans aus Carnuntum und Atilius.

Der Stand der archäologischen Forschung erlaubt uns nicht, den Untergang des Holz-Erde-Kastells und die Entstehung des Steinkastells genauer zu bestimmen. Über die Flächeausdehnung und urbanistische Planung des Lagers haben wir noch wenige Erkenntnisse. Auf der nördlichen Seite griff das Kastell durch sein Ausmaß das ältere Holz-Erde-Lager der ersten Bauetappe und auch das Steinlager der dritten Bauetappe über. Umgekehrt befand sich die südliche Seite in der inneren Lagerbebauung. Zur nordwestlichen Schutzlinie könnten auch die Reste des Doppelgrabens gehören, die bei der Kirche der hl. Magdalena untersucht wurden, die nördliche Ecke der Graben wurde nur vor kurzer Zeit in der Lage Bergl untersucht. Zur inneren Bebauung des Lagers gehören 40 und 60 cm breite Mauern, die im Raum der spätantiken quadratischen Festung freigelegt wurden.

Ende des 3. Jh. und im 4. Jh. n. Chr. können in Gerolata weitere Bauaktivitäten beobachtet werden. Das Ergebnis dieser Aktivitäten repräsentiert die dritte Bauetappe des Kastells. Sie wird durch ein flächenmäßig verkleinertes, fast quadratisches Kastell repräsentiert, das mit einer steinernen Schanzmauer umgeben war. Sein Torso wurde in der Lage Bergl und unter dem Pfarrspeicher südwestlich des Museumsgeländes freigelegt.

Das Ergebnis der vierten Etappe ist eine turmartige spätantike Festung, die in die Ecke einer älteren architektonischen Konstruktion eingebaut wurde (77, 82). Ihre Ausmaße waren 30 x 29 m. Der Turm hatte 12 mächtige Pfeiler, die den Hof gebildet haben. Die Grundmauer der Pfeiler reichte bis in die Tiefe von 3 bis 4 m. Auf Grund der Tiefe der Pfeiler und der Umfassungsmauer des Turmes (3 m) kann ein dreistöckiges Bauwerk angenommen werden. Das Erdgeschoss war durchgängig und in den höheren Stockwerken hat man gewohnt. In die Mitte des Innenhofes wurde asymmetrisch ein Brunnen platziert. In den Pfeilern und Umfassungsmauern des jüngeren

siahalo do hĺbky 3 až 4 m. Vzhľadom na hĺbku základov pilierov i obvodových múrov veže (3 m) možno uvažovať až o trojposchodovej stavbe. Prízemie bolo priechodné obývané boli vyššie poschodia. V strede nádvorja bola asymetricky umiestnená studňa. Vpilieroch i obvodových múroch boli sekundárne zamurované články a časti kamenných výtvarných diel, ktoré sú vystavené vapidáriu múzea.

Príchod Cannanefátov do Gerulaty sa kladie na prelom 1 a 2 dekády 2. storočia po Kr (80-81). Ich pôvodné sídla boli v Dolnej Germánii. Jednotku tvorilo 500 jazdcov. Medzi rokmi 138–146 získali príslušníci tejto jednotky rímske občianstvo. V čase odvelenia Cannanefátov do Afriky pôsobila v Gerulate XVIII kohorta dobrovoľníkov (cohors XIX Voluntariorum Civium Romanorum, 83). Dva vojenské náhrobky príslušníkov II. légie Pomocnej a II. légie Italickej Vernej zrejme súvisia s nasadením týchto jednotiek v čase markomanských vojen. Jeden fragment kolkú patrí jednotke Cohors VCallaecorum Lucensium. Vpolovici 3. storočia sa správy o jazdcoch cannanefatskej aly strácajú. Zo 4. storočia je dôležité svedectvo tehlá s menom dôstojníka cisára Valentiniána Tempsonia Ursicina, s ktorými sa spája rekonštrukcia limitu. Vobdobí neskorej antiky sa naposledy spomína vojenská jednotka v Gerulate. Zoznam civilných a vojenských úradov – Notitia Dignitatum – uvádza: „Veleniu ctihodného veliteľa Prvej Panónie a Pobrežného Norica podliehajú ... jazdeckí lukostrelci v Gerolate.“

Iné tehly s kolkami sú dokladom činnosti civilných carnuntských tehelni – Gaia Valeria Constansa Karnuntského a Atilia.

Pozdĺž ciest vychádzajúcich zjednotlivých táborových brán vznikla okolo kastela civilná osada. Staršia osada mala jednoduché zemnice alebo stavby so stenami znepálených tehlá. Osada pred južnou bránou tábora orientovanou do priestoru rusoveckého kaštieľa sa zachovala iba zlomkovite. Pomerne veľkú plochu zaberala civilná osada - vicus pred západnou bránou kastela, kde boli preskúmané viaceré sídliskové i výrobné objekty a kultúrne vrstvy. Najhonosnejšia časť zástavby extravilánu kastela s murovanými stavbami jeho najbohatších civilných obyvateľov sa rozprestierala severne od tábora. Vicus sa tu javí ako uličná zástavba a reprezentujú ho kamenné základy budov, medzi ktorými vyniká technicky vyspelá kamenná stavba podlahovým vykurovaním (85). Predstavuje rozsiahlejší komplex, z ktorého boli zatiaľ odkryté tri miestnosti piliermi hypokausta a miestnosti s maltovo-štrkovou dlážkou s tehlovou drfou bez podlahového vykurovania. V južnej a severozápadnej časti sme odkryli kúreniská – praefurnium. Kvalite stavby svedčia rôzne

84. Bratislava-Rusovce. Relief of Daedalus and Icarus. Late 1st – early 2nd century AD
Bratislava-Rusovce. Relief-
steinplatte mit Daidalos und
Ikaros, spätes 1. - frühes 2. Jh.
n.Chr.

Bratislava-Rusovce. Daidalos
a Ikaros. Reliéf z náhrobnej
architektúry z konca 1. -
začiatku 2.stor. po Kr.

85. Bratislava-Rusovce.

86. Vicus of Gerulata. A building with hypocaust
Gerulata, Vicus. Bauwerk mit der Bodenheizung
Gerulata, vicus. Stavba s hypokaustom (podlahovým vykuro-
vaním)

well. In the middle of the 3rd century AD no information about Ala Prima Cannanefatum is available. The last record about the troops in Gerulata brings the Late Antique list of civil and military offices Notitia Dignitatum, which states that „Under the command of honoured commander of the First Pannonia and Riparian Noricum are ...equestrian bowmen in Gerulata.“ From the 4th century AD, an important evidence from Gerulata represent bricks stamped with name of Tempsonius Ursicinus, a Roman general, with whom reconstruction of Limes is associated.

From Gerula comes also bricks from civil brick producers from Carnuntum dated to the 2nd and 3rd centuries AD with stamps of Gaius Valerius Constans Carnuntinus and Atilius.

Along the roads leading out of the castellum originated and gradually spread a civil settlement, so-called vicus. The earlier settlement was of simple pit-houses or buildings from mudbricks. The part of settlement near the south gate of castellum (toward the Rusovce Chateau) is fragmentarily preserved, while the one in front of the west gate seems to have covered a relatively large area. Dwellings, workshops or production spaces and layers of deposits indicating human presence (cultural layers) have been investigated here. The rich of the vicus lived north to the castellum in the luxurious residential area with masoned houses on stone foundations organized in streets.

Among the excavated structures, the most spectacular is a building with hypocaust (85). The structure, which had plastered both interior and exterior, is a part of larger compound. By now, three rooms with hypocaust pillars but also rooms without heating system with plain cast floor from mortar, gravel and

Kastells wurden ältere Altarsteine und Reliefsteinplatten (Spolien) verbaut, die im Lapidarium des Museums ausgestellt sind.

Längs der Straßen, die aus den einzelnen Lagertoren ausgehen, entstand um das Kastell herum eine Zivilsiedlung (Vicus). Die ältere Siedlung hatte einfache Grubenhütten oder Bauten mit Wänden aus ungebrannten Ziegeln. Von dem Siedlungsteil vor dem südlichen Tor des Lagers, das zum Raum des Kastells von Rusovce orientiert ist, blieben nur einige Fragmente erhalten. Vor dem westlichen Tor des Kastells erstreckte sich auf einer ziemlich großen Fläche ein Teil der Zivilsiedlung, wo mehrere Siedlungs-, Produktionsobjekte und Kulturschichten untersucht wurden. Der prächtigste Teil des Vicus mit gemauerten Bauten seiner reichsten Zivilbevölkerung erstreckte sich nördlich des Lagers. Der Vicus zeichnet sich hier als Straßenbebauung ab und wird durch steinerne Grundmauern der Gebäude repräsentiert, unter denen ein technisch hoch entwickelter Steinbau mit Bodenheizung auffällt (85). Dieser Steinbau stellt einen großen Komplex dar, von dem bis jetzt nur drei Räume mit Pfeilern des Hypokaustums und Räume mit Mörtel-Schotter-Boden und Ziegelsplitt ohne Bodenheizung freigelegt wurden. Die Verputzfragmente belegen, dass sowohl das Bauexterieur als auch -interieur aufbereitet wurden. Im südlichen und nordwestlichen Teil wurden zwei Heizräume (Praefurnium) freigelegt. Gute Qualität des Baus belegen verschiedene technische Details und Merkmale. Der Raum des Hypokaustums wurde mit Schotter-Mörtel-Boden verfestigt, auf dem die den Pfeiler bildenden Ziegel lagen. Auf den Pfeilern befanden sich Ziegel mit Buckeln in den Ecken und erst auf den Ziegeln war der Fußboden. So entstand ein Raum, in den durch Zug die heiße Luft kam, die dann den Fußboden erwärmt hatte. Andere Ziegel – Tubuli – hohle, mit Löchern auf Seiten, sind ein Beleg dafür, dass die Wände geheizt wurden. Das Fragment der technischen geritzten Keramik zeugt auch von den Gewölben in einem Heizraum. In den warmen Bedingungen des Mittelmeerraums wurde dieses Heizsystem in den Thermen verwendet. Verwendet wurde das System auch in privaten Häusern, besonders in den Ländern der nördlichen Provinzen, wo das Wetter nicht so günstig war.

Den Baukomplex des ursprünglichen Kastells Gerulata in der Postvalentinianer Zeit nutzten auch die gotischen Föderaten. Ihre Anwesenheit lässt sich durch Baueingriffe belegen, als sie den westlichen und südlichen Flügel der Festung in der Lage Bergl vermauert haben.

Der herkömmlichen römischen Stadtplanung entsprach auch die Lage der Gräberfelder, die in

87. The 9th Roman Games in Rusovce – Gerulata, September 2007

Die 9. Römischen Spiele in Rusovce – Gerulata, September 2007

9. Rímske hry v Rusovciach – Gerulate, september 2007

technické detaily a prvky. Priestor hypokausta bol spevnený štrkovo-maltovou podlahou, na ktorej stáli tehly, tvoriace pilier. Na pilieroch boli uložené tehly s výstupkami v rohoch a až na nich bola umiestnená podlaha. Tak vznikol priestor, do ktorého sa ľahom dostával horúci vzduch, ktorý zohrieval podlahu. Iné tehly – tubuly, duté, so tvormi po bokoch, sú dokladom vykurovaných stien. Fragment technickej ryhovanej keramiky svedčí aj o klenbách v kúrenisku. Fragmenty omietok považujeme za interiérovú a exteriérovú úpravu stavby. V horúcich podmienkach Stredomoria sa toto vykurovanie používalo v domoch. Využitie našlo aj súkromných domoch, hlavne v drsných krajinách severných provincií. Stavebný komplex pôvodného kastela Gerulata v povalentinianovskej dobe využili i gótski federáti. Ich prítomnosť dokladajú stavebné zásahy, keď zamurovali západný a južný trakt na Bergli. Tradičnému rímskemu urbanizmu zodpovedala aj poloha pohrebísk, ktoré v širokom oblúku obkolesujú tábor a dodržiavajú pravidlo pochovávania „extra pomerium“ (78). S prvou etapou súvisí pohrebisko pri dnešnom cintoríne západne od tábora (II) a pohrebisko pri železničnej stanici južne od tábora (V). V prvej etape sa začína pochovávať aj na pohrebisku pri škole severozápadne od tábora (Ia). V druhej stavebnej etape sa ďalej využíva pohrebisko pri dnešnom cintoríne (II) ako aj pohrebisko pri škole (Ia). S treťou a štvrtou etapou kastela Gerulata súvisí pohrebisko pri škole (Ib), pohrebisko juhozápadne od kastela (III) a pohrebisko v okolí kostola sv. Víta (IV). Medzi najnovšie poznatky patrí nález kostrového hrobu severozápadne od kastela. Pohrebisko v tejto polohe môže ohraničovať najstaršiu osadu, patriacu 1. stavebnej etape.

88abc. Čunovo. Villa rustica

ground bricks have been unearthed. In the south and northwest parts two furnaces (praefurnium) were found. One of them could have been vaulted as indicated by fragments of grooved technical ceramics. A number of details of hypocaust heating system testify to the high quality of this architecture. The bottom of the space with hypocaust pillars was solidified with cast gravel-mortar floor and the pillars were erected on it. The pillars were topped with special bricks, which carried the floor of the heated rooms. The smoke and hot air from the furnaces entered the spaces beneath the floor and then through hollow bricks with side openings (tubuli) heating walls of the house out of the building. In the Mediterranean, hypocaust was used to heat public baths but it found its use also in private residences, mainly in the harsh climate of north provinces.

After death of Valentinian I in 375 AD, the dilapidating buildings of castellum Gerulata used the Goths, who were accepted to the empire as foederati. They walled-up the west and south façades of the quadrate Late Antique fortlet on Bergl.

According to archaeological excavations, inhabitants of Gerulata buried their dead at least on five cemeteries. Spreading around the area of castellum and vicus, their location "extra pomerium" followed the essentials of Roman urbanization (78). The first main building phase of castellum is associated with a cemetery west to the camp (cemetery II), which is situated in the vicinity of the present graveyard, and with another one (cemetery V) near the Rusovce train station. Cemetery I northwest to the camp (now near the school) was established during the first phase of castellum (cemetery Ia) but together with cemetery II it remained (cemetery Ib) in use also during the second main building phase of camp. With existence of the third and fourth main building phases of castellum is associated a cemetery southwest to the camp (cemetery III) and a cemetery by the St. Vitus church (cemetery IV). The most recent excavations revealed a Roman burial northwest to the castellum, which may have belonged to the cemetery possibly bordering the earliest civil settlement associated with the wooden-earthen camp.

In the surrounding of Gerulata farmsteads and villages were located, which supplied both castellum and vicus with foodstuffs and fodder. The rural settlement was excavated some 2.5 km southwest to the fort. The pit-houses with posts once supporting the ridged roof indicate the presence of Celtic inhabitants even in the 2nd century AD. The settlement organization changed in the 3rd century, when it was divided by a system of rectangularly running shallow channels and when two buildings on stone foundations were erected.

einem breiten Bogen das Lager umgeben und die Bestattungsregel „extra pomerium“ einhalten (78). Mit der ersten Bauphase hängen das Gräberfeld II am heutigen Friedhof westlich des Lagers und das Gräberfeld V am Bahnhof südlich des Lagers zusammen. In der ersten Etappe wurde auch auf dem Gräberfeld Ia bei der Schule nordwestlich des Lagers bestattet. In der zweiten Bauphase wurde weiter das Gräberfeld II beim heutigen Friedhof wie auch das Gräberfeld Ia bei der Schule verwendet. Mit der dritten und vierten Etappe des Kastells Gerulata hängen das Gräberfeld Ib bei der Schule, das Gräberfeld III südwestlich des Kastells und das Gräberfeld IV in der Umgebung der Kirche des hl. Viet zusammen. Zu den neuesten Erkenntnissen gehört der Fund eines Skelettgrabs nordwestlich des Kastells. Das Gräberfeld in dieser Lage könnte die älteste Siedlung, die zur ersten Bauphase gehörte, abgrenzen. In der Umgebung von Gerulata hatte die Siedlung ihr landwirtschaftliches Milieu. Ein römischer Ort wurde ca. 2,5 km südwestlich des Lagers entdeckt. Ganz besonders ist die Tatsache, dass hier noch im 2. Jh. die ursprüngliche keltische Bevölkerung gesiedelt hat. Diese Tatsache belegen freigelegte Häuser, eingetieft Grubenhäuser mit Pfostenkonstruktion für ein einfaches Satteldach. Erst im 3. Jh. wurde das Siedlungsgelände mit dem System von rechteckigen Rinnen eingeteilt und es wurden hier auch zwei Bauten mit steinernen Fundamenten gebaut.

Die Villa rustica befand sich ca. 3 km südlich des Lagers. Ihre Existenz signalisierte das Vorkommen der römischen Dachziegel. Der westliche Teil erstreckte sich auf einer Anhöhe natürlichen Ursprungs, der östliche Teil ging in eine leichte Depression über. Die nördliche und westliche Seite wurde von einem Flussarm der Donau umflossen. Sechs oberirdische Bauten stellen das römische landwirtschaftliche Anwesen des Typs Villa rustica aus der Zeit der Severer (86ab). Die ältere Besiedlungsphase stellen Grubenhöfen dar. Die Überlagerung von zwei Grubenhöfen zeugt von einer zeitlichen Verschiebung auch im Rahmen dieser Siedlung.

Beide Siedlungen und Anwesen versorgten mit ihrer Produktion die militärische Einheit und zivile Bevölkerung von Gerulata.

Während der langjährigen archäologischen Ausgrabungen in Rusovce gewannen wir einen großen Bestand an archäologischen Funden, wobei einige Funde einen großen Aussagewert haben. Ganz besonders ist die Sammlung von Werken der steinernen bildenden Kunst – Votivaltäre mit Inschriften und sepulkrale Denkmäler. Votivaltäre stellen die ursprünglichen epigraphischen Quellen dar. Sie in-

V okolí Gerulaty bolo jej poľnohospodárske zázemie. Rustikálne sídlisko ležalo asi 2,5 km juhozápadne od tábora. Pozoruhodné je, že tu ešte v 2. storočí sídlilo pôvodné keltské obyvateľstvo. Svedčia o tom odkryté domy, zahĺbené zemnice s kolovou konštrukciou a sedlovou strechou. Až v 3. storočí bol sídliskový areál rozparcelovaný systémom pravouhlých žlabov a postavili tu i dve stavby s kamennými základmi.

Villa rustica sa nachádzala asi 3 km južne od tábora. Jej existenciu signalizoval výskyt rímskej strešnej krytiny. Západná časť sa rozprestierala na vyvýšenine prírodného pôvodu, východná prechádzala do plytkej depresie. Severnú a západnú stranu obtekalo dunajské rameno. Staršiu fázu osídlenia predstavujú zemnice. Superpozícia dvoch z nich svedčí o časovom posune aj v rámci tohto sídliska. Šesť nadzemných stavieb predstavuje rímsku poľnohospodársku usadlosť typu villa rustica z obdobia Severovcov (86ab).

Obidve osady i usadlosti zásobovali svojou produkciou vojenskú posádku i civilné obyvateľstvo Gerulaty.

Výsledkom dlhoročného archeologického výskumu v Rusovciach – Gerulate je rozsiahly fond archeologických nálezov, niektoré svýnimočnou vypovedačskou hodnotou. Mimoriadna je zbierka kamenných výtvarných diel – votívnych oltárov snápsmi a sepulkralných pamiatok. Votívne oltáre predstavujú pôvodné epigrafické pramene. Informujú o konkrétnych ľuďoch žijúcich v tomto období v Gerulate. V nápisoch sa uvádzalo meno, pôvod, vojenská hodnosť (veliteľom bol prefekt aly Marius Firmus), zriedkavejšie civilné zamestnanie, vek zosnulého, pri oltároch meno alebo mená zhotoviteľov nápisu a božstvo, ktorému bol nápis venovaný (Jupiter, Salus Augusta, Juno, Attis a Veľká Matka bohov Kybele, Isis, Silvanus). Zo sepulkralných pamiatok sa zachovali stély ako aj fragmenty hrobových stavieb. Reliéfy na nich predstavujú mýtické bytosti (Daidalos a Ikaros, 84), či priamo božské postavy (Jupiter, Veľká Matka bohov Kybele, Attis, 87ab). Nechýbajú motívy zvierat a ich mýtických podôb ako kôň, lev, býk, orol, delfín, grif, hipokamp. Rôzne tvary zobrazovaných nádob čiastočne charakterizovali typ pamiatky – obetný súbor patery a konvice sa nachádzal na votívnych oltároch, lutoforos sa kladol na hroby tých, ktorí zomreli slobodní, kráter ako nádoba na víno spolu s ňou – támi viniča symbolizoval na náhrobkoch večnosť existencie. Ďalšie rastlinné prírodné motívy ako akant, brečtan, vinič, píniová šiška, granátové jablko boli symbolom plodnosti, života a smrti, znovuzrodenia a večnosti. Jednoduché prvky symboly ako náhoba, kladivo, kliešte označujú remeselníka – kováča; rozeta, veniec, girlanda sú všeobecne

89ab. Bratislava-Rusovce. Stone slabs from sepulchral architecture (tomb) rendering Attis
 Bratislava-Rusovce. Zwei Reliefsteinplatten der Grabarchitektur mit den Darstellungen von Attis
 Bratislava-Rusovce. Kamenné platne hrobevej architektúry s vyobrazením Attida

Around 3 km south of the camp a villa rustica was found. Its presence indicated fragments of roof tiles scattered over the surface. West part of the compound was built on a low mound, while the east part spread in a shallow depression. During the Roman times, north and west sides of the compound bordered with a natural channel of the Danube. The villa rustica was built during the reign of the Severans . It was composed of six above-ground architectures (86ab). However, the spot was inhabited also earlier. A pit-house superimposed over an earlier one testifies to the changes of organization of this settlement through time.

Long-lasting archaeological works in Rusovce – Gerulata has resulted in a vast collection of artefacts, some of which are of exceptional historic value. For instance, an important collection of Roman carved-stone art features inscribed votive altars and sepulchral monuments. Inscriptions on altars and burial steles represent original epigraphic sources informing about concrete persons living in Gerulata. The altar inscriptions contain name of deity (Jupiter, Salus Augusta, Attis and Great Mother of Gods Cybele, Isis Silvanus) and name, military rank or occupation of dedicator. For instance, a fragment of altar dedicated by Marius Firmus, the commander (praefectus alae) of ala I Cannanefatum was found. The inscription panels on burial steles inform about name, origin, military rank or civil occupation of deceased, about his or her age at death and the names of those who had the monument erected. Apart from burial steles, slabs from more demanding sepulchral structures were found (tombs). The reliefs on slabs from tombs and on burial steles render mythical figures (Daedalus and Icarus, 84), Roman gods (Jupiter, Great Mother of Gods Cybele, Attis, 87ab), animals (horse, lion, bull, eagle, dolphin) and animal-derived mythical creatures (hippocampus, griffin). Objects of everyday use were also depicted. Distinctive types of vessels carved on burial steles may hint to the social status of the buried (loutrophorus for those who died unmarried, crater as a vessel for wine symbolized eternity of existence, together with vine leaves), or when appearing on altars may have decorative-symbolic meaning (a set of sacrificial vessels consisted of patera and urceus). Plant motifs and designs borrowed from nature as acanthus, ivy, vine, pine cone and pomegranate were symbols of fertility, life and death cycle, and eternity. Simple objects and symbols as anvil, hammer and pincers pertain to the career of deceased (smith), rosette, wreath, and garland were widely used as decorations in architecture and applied arts, while cornucopia as a symbol of abundance of good things of a specified kind and also of abundance of

formieren über die konkreten Menschen, die in jener Zeit in Gerulata lebten. Angeführt wurden in der Inschrift Name, Ursprung und militärischer Dienstrang (z. B. Präfekt der Ala Marius Firmus), seltener der zivile Beruf, Alter des Verstorbenen, bei den Altaren wurden Name oder Namen der Hersteller der Inschrift und die Gottheit, der die Inschrift gewidmet war, angeführt (Jupiter, Salus Augusta, Juno, Attis und die Große Mutter der Götter Kybele, Isis, Silvanus). Von den sepulkralen Denkmälern blieben Stelen wie auch Fragmente der Grabbauten erhalten. Die Reliefe auf ihnen stellen mythische Wesen (Daidalos und Ikaros, 84) oder direkt die göttlichen Gestalten (Jupiter, die Große Mutter der Götter Kybele, Attis 87ab) dar, die mit den Sagen und Mythen verbunden werden. Vorhanden sind auch Tiermotive und Motive von anderen mythischen Gestalten (Pferde, Löwen, Stiere, Adler, Delphine, Greife, Hippokampen. Verschiedene Formen von abgebildeten Gefäßen repräsentierten teilweise den Typ des Denkmals – die Opfergabe, die aus einer Patera und einer Kanne bestand, befand sich auf den Votivaltaren, Luthophoros wurde auf die Gräber derjenigen Menschen gelegt, die ledig gestorben sind, Krater als Gefäß für Wein symbolisierte auf den Grabmalen zusammen mit den Rebblättern die Ewigkeit der Existenz. Weitere Pflanzen- und Naturmotive wie Akanthus, Efeu, Rebe, Pinienzapfen, Granatapfel symbolisierten Fruchtbarkeit, Leben und Tod, Wiedergeburt und Ewigkeit. Einfache Merkmale und Symbole wie z.B. Amboss, Hammer, Zange bezeichnen einen Handwerker – Schmied; Rosette, Kranz, Girlande sind als allgemeine dekorative Motive bei der Verzierung der Architekturen oder Gebrauchsgegenstände verbreitet und das Füllhorn soll die Freigiebigkeit und Reichtum im Schicksal und Fähigkeiten des Menschen gesichert haben (90). Außerdem schützte es im übertragenen Sinne Menschen, Staat, Stadt oder militärische Einheit.

Die Menge der Funde hing mit der Anwesenheit des Heers in Gerulata zusammen. Von den Hieb Waffen ist es der Gladius, weiter fand man verschiedene Beschläge, die mit der Befestigung des Schwertes in der Scheide zusammenhängen und gefunden wurden auch Gürtelbeschläge. Von den Stichwaffen blieben Messer und die bronzene Scheide eines Dolches erhalten. Es wurde bis heute im Raum des Lagers keine Dolabra gefunden, ihre Anwesenheit lässt sich aber durch den Fund eines bronzernen Endbeschlags von einer Schutzhülle beweisen. Von den Fernwaffen verfügen wir über Funde von Speerspitzen und Pfeilspitzen wie auch von Schleuderkugeln. Von der Schutzausrüstung ist der bronzene Helm des Typs Guisborough ganz besonders. Es handelt sich

90. Bratislava-Rusovce.

rozšírené ako dekoratívne motívy pri výzdobe architektur či úžitkových predmetov a roh hojnosti mal schopnosť zabezpečiť štedrosť a bohatosť (90), napr. i osudu vschopnostiach a naplnení života človeka a v prenesenom význame ochraňoval ľudí, štát, mesto či vojenskú jednotku.

Množstvo nálezov súviselo prítomnosťou vojska v Gerulate. Zo sečných zbraní je to gladius, rôzne bronzové kovania súvisiace spevnením meča v pošve, kovania opasku, zbodných zbraní nože, bronzová pošva dýky, zúderových dolabra, ktorú sme zatiaľ nenašli na území tábora, avšak jej prítomnosť dokazuje nález bronzového nákončia ochranného obalu, z diaľkových zbraní hroty kopijí a šípov ako aj prakové gule. Medzi obrannými zbraňami vyniká bronzová prilba typu Guisborough, slávnostná, s rytou a plnoplástickou výzdobou, datovaná do 2. storočia po Kr. (88). Medzi militáriá môžeme zaradiť aj rôzne kovania konského postroja ako zubadlá, faléry, rozdeľovače remeňov.

Kastel Gerulata je príkladom kozmopolitnosti Ríma, ktorý obsadil a ovládol dovtedy známe územie. Sídliť tu jazdecká jednotka kmeňa Cananefatov, ktorých pôvodné sídlo bolo v Dolnej Germánii pri ústí Rýna v dnešnom Holandsku. Do Gerulaty boli odvelení z Lopodunumu, dnešnom Ladenburgu.

91. Bratislava-Rusovce. Parade helmet of Guisborough type
 Bratislava-Rusovce. Paradehelm vom Typ Guisborough
 Bratislava-Rusovce. Slávnostná vojenská prilba typu
 Guisborough

92. Bratislava-Rusovce. Fragment of a vessel with serpent's
 head associated with the cult of Mithras
 Bratislava-Rusovce. Fragment eines Tongefäßes mit dem
 Schlangenkopf, das mit dem Kult von Mithras verbunden
 wird
 Bratislava-Rusovce. Fragment hlinenej nádoby s hlavou hada,
 ktorá sa spája s kultom Mithru

man's abilities and faculties was believed to protect the state, a city or a military unit (90).

A number of finds from Gerulata is associated with the presence of the military. From cutting and/or thrusting weapons, a gladius, belt mounts and various bronze fittings belonging to scabbard, a bronze sheath for dagger and a variety of knives appear. From pole weapons, spearheads were found, archery indicate arrowheads and sling the sling-bullets from baked clay. A bronze mount from the sheath of dolabra was found as well. The most luxurious artefact related to the presence of the military is a parade bronze helmet of Guisborough type. The helmet with plastic and incised decoration, which used to be worn for festive occasions, is dated to the 2nd century AD (88). Among the artefacts related to the activity of equestrians are also various parts from horse harness, as bits, phaleras, and various fittings and mounts.

The castellum Gerulata is an example of cosmopolitanism of the Roman world. In Gerulata was stationed an equestrian unit of Cananefates, originally a tribe from Lower Germania, what is now the Low Countries. But they came to Gerulata from Lopodunum by Ladenburg (Germany) and in the 2nd century took part in military actions as far away as in Africa. Another example of colourful and eclectic nature of the Roman world are various religious beliefs, which are reflected in finds from Gerulata, be it the deities or figures from ancient myths and Roman pantheon, elements from Etruscan, Greek, and Gallo-Roman religions, or cults from Asia Minor. A fragment of vessel with serpent's head indicates presence of Mithraic cult (89). In Gerulata one can find also indications of Christianity. A brick with figure carrying the cross incised before burning (housed in Museum Mosonmagyaróvár), geometric incision on top of a column capital of composite style and perhaps also pine cone with vessel with flowers, which in Christian symbolism changed to the tree of life, may be seen as motifs associated with early Christianity.

The castellum and the vicus of Gerulata certainly had a fixed place within the mosaic of the province of Pannonia and the whole Roman Empire. Evidence of the small town on the Middle Danube Limes from more than sixteen hundred years ago, which experienced both peaceful and war-afflicted days, impresses the visitor. In a tranquil, eye-pleasing green setting on the bank of old Danube, the place is still radiant with its silent dignity and strong feeling of the past life. Albeit far away from Rome, Rusovce – Gerulata, this piece of Rome by Bratislava, has emerged from history as an important part of our cultural heritage and our present identity.

93. Bratislava-Rusovce.

um einen festlichen Helm mit geritzter und vollplastischer Verzierung. Er wird in das 2. Jh. n. Chr. datiert (88). Verschiedene Beschläge des Pferdegeschirrs, z.B. Trensen, Phalaren und Riemenverteiler wurden auch gefunden.

Das Kastell Gerulata ist ein gutes Beispiel für den Kosmopolitismus von Rom, das die bis damals unbekannten Gebiete besetzt und beherrscht hat. Es siedelte hier die Reitereinheit des Stammes Cananefaten, deren ursprünglicher Sitz in Germania superior an der Mündung des Rheins in den heutigen Niederlanden war. Nach Gerulata wurden sie aus Lopodunum, aus heutigem Ladenburg, abkommandiert. Im 2. Jh. n. Chr. waren die Cananefaten sogar an einem Feldzug in Afrika beteiligt. Verschiedene Kultvorstellungen, mit denen wir bei den Denkmälern aus Rusovce konfrontiert werden, beweisen, dass Rom wirklich kosmopolitisch war. Im Vermächtnis des römischen Gerulata treten Gottheiten und mythische Helden des schon erwähnten offiziellen römischen Pantheons, Gottheiten von Etruskern, des altertümlichen Griechenlands auf, weiter erscheinen dort kleinasiatische Kulte aus den östlichen Provinzen oder gallorömische Religionen. Der Fund eines Gefäßfragmentes mit dem Kopf einer Schlange weist auch auf den Kult Mithras hin (89). Im Erbe von Gerulata finden wir schon die ersten Spuren nach Christen. Mit der altchristlichen bildenden Kunst hängt der Ziegel mit der Gravur von dem kreuztragenden Kristus (Museum Mosonmagyaróvár) und die geometrische Zeichnung auf der oberen Fläche des Säulekopfes im Kompositionsstil zusammen. Mit der christlichen Symbolik hängt auch die Abbildung des Pinienzapfens und des Gefäßes mit Blumen, das sich in der christlichen Symbolik zum Baum des ewigen Bildes verändert hat, zusammen.

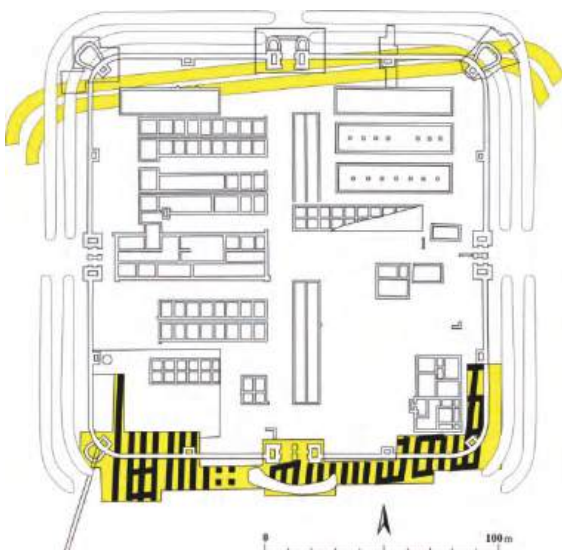

V 2. storočí po Kr. sa Cannanefati dokonca zúčastnili vojenského ťaženia v Afrike. Ďalším dokladom kozmopolitnosti Ríma je i rôznorodosť kultových predstáv, s akými sa v pamiatkach z Rusoviec stretávame. V odkaze rímskej Gerulaty vystupujú božstvá a mýtickí hrdinovia už spomenutého oficiálneho rímskeho panteónu, náboženstva Etruskov, starovekého Grécka, ďalej sú to maloázijské kulty z východných provincií či galorímskeho náboženstva. Nález fragmentu nádoby s hlavou hada napovedá aj o kulte Mithru (89). V dedičstve Gerulaty už nachádzame aj prvé stopy po kresťanoch. So starokresťanským výtvarným prejavom súvisí nález rímskej strešnej krytiny s rytinou postavy nesúcej kríž (dnes v múzeu v Mosonmagyaróvári) a geometrická kresba na hornej ploche hlavice stĺpu kompozitného štýlu. Skresťanskou symbolikou súvisí aj zobrazenie piniového šišky a nádoby s kvetmi, ktorá sa v kresťanskej symbolike zmenila na strom večného života.

Kastel a vicus Gerulata majú pevné miesto v mozaike osídlenia provincie Panónia. Archeologické doklady o tomto malom meste na samom okraji Rímskej ríše, ktoré pred viac ako 1600 rokmi preživalo časy mieru a rozkvetu, ale aj vojnového ničenia, pútajú pozornosť súčasného návštevníka. V pokojnej atmosfére zelene pri starom koryte Dunaja sála jeho ruín bohatá minulosť. Hoci ďaleko od Ríma, tento – slovami akademika Jána Dekana – kus Ríma neďaleko Bratislavy, sa vynára z dejín ako dôležitá súčasť nášho kultúrneho dedičstva a našej vlastnej identity.

94. Iža. Aerial view of castellum
Iža. Luftaufnahme des Kastellareals
Iža. Letecký záber na areál kastela

95. Iža. Ground plan of the castellum with marked fragments of the unearthed earth-and-timber camp
Iža. Gesamtplan des Kastellgrundrisses mit der Markierung der freigelegten Teile des älteren Holz-Erde-Lagers
Iža. Plán pôdorysu kastela s vyznačením odkrytých častí staršieho drevozemného tábora

Roman fort at Iža

The Roman fort lies directly on the left bank of the Danube in the limits of the modern village of Iža (Komárno district, Slovakia). It is situated only 4 kilometres east of the confluence of the rivers Váh and Danube. As a bridgehead of the legionary fortress in Brigetio it once belonged to the fortification system built along the northern border of Pannonia province. The area of the former Roman fort in Iža rises only slightly above the contemporary terrain as a low square shaped plateau in the surrounding lowland named Leányvár (The Virgins Castle).

The first earth-and-timber fort

The importance of a strategic point at the confluence of the Váh and the Danube raised during the Marcomannic wars. The legionary fortress in Brigetio was one of the Roman starting points for the military campaigns against the Quadi. At these times a first fortification - an earth-and-timber fort - was built in its fore field on the opposite bank of the Danube. Its exact size is still unknown, but its area was certainly larger than 3 hectares. The fortification system of the fort was of two deep V-shaped ditches and probably the earth ramparts (93). From its inner area the remnants of eleven military barracks with regular spacing organised in a street system were excavated (92, 94).

96. Iža. V-shaped ditch
of the earth-and-timber
fort

Iža. Der Spitzgraben des
Holz-Erde-Lagers
Iža. Hrotitá priekopa
drevozemného tábora

Römisches Kastell in Iža

Das römische Kastell liegt direkt am linken Donauufer auf dem Gebiet der heutigen Gemeinde Iža (Bez. Komárno), etwa 4 km östlich der Waagmündung. Als vorgeschobener Brückenkopf des Legionärlagers Brigetio war es ein Bestandteil des Befestigungssystems, das entlang der Nordgrenzen der Provinz Pannonia erbaut wurde. Sein Areal erhebt sich nur geringfügig aus der umliegenden flachen Landschaft der Donauebene als eine niedrige quadratische Erhöhung, die Leányvár genannt wird (Mädchenburg).

Das erste Holz-Erde-Lager

Während der Markomannenkriege erlangte das Gebiet um die Waagmündung eine grosse strategische Bedeutung. Brigetio war wohl eine der Ausgangsbasen für die römischen Feldzüge gegen die Quaden. Damals erbauten die Römer in seinem Vorfeld am gegenüberliegenden Donauufer die erste Festung - ein Holz-Erde-Lager. Sein Ausmass ist noch nicht ganz bekannt, doch nahm es offenbar eine Fläche von mehr als 3 ha ein. Die Befestigung des Lagers bildeten zwei tiefe Spitzgräben (93), und offenbar Erdwälle mit einer Holzpalisade. Von der Innenbebauung erschloss man bisher Reste von 11 Kasernenbaracken, die

Rímsky kastel v Iži

Rímsky kastel leží priamo na ľavom brehu Dunaja v katastri dnešnej obce Iža (okr. Komárno), asi 4 km východne od ústia Váhu. Ako vysunuté predmostie legionárskeho tábora Brigetio bol súčasťou pevnostného systému vybudovaného pozdĺž severných hraníc provincie Panónia. Jeho areál dnes vystupuje len nepatrne v okolitej plochej krajine Dunajskej roviny ako nízka štvorcovitá vyvýšenina, ktorá sa nazýva Leányvár (Dievčí hrad, Devín).

Prvý drevozemný tábor

Počas markomanských vojen nadobudla oblasť pri ústí Váhu veľký strategický význam. Brigetio bolo jednou z východiskových základní pre rímske vojnové výpravy proti Kvádum. Vtedy v jeho predpolí na protíľahlom brehu Dunaja postavili Rimania prvú pevnosť - drevozemný tábor. Jeho rozsah nie je ešte celkom známy, ale zaberá zjavne väčšiu plochu než 3 hektáre. Opevnenie tábora tvorili dve hlboké hrotité priekopy (93), a zrejme zemné valy s drevenou hradbou. Z vnútornej zástavby sa doteraz odkryli zvyšky jedenástich kasárenských barakov, usporiadaných do ulíc v pravidelných odstupoch vedľa seba (92, 94). Boli postavené z nepálených tehál a mali sedlovú strechu pokrytú trstinou alebo rákosím. Tieto rozmerné stavby (dosahovali dĺžku 44-48 m a šírku

97. Iža. Enamelled seal box
Iža. Emaillierte Siegelkapsel
Iža. Emailovaná schránka na pečat'

98. Iža. Remains of the barrack from mud-bricks
Iža. Mauerreste der Baracke aus den Lehmziegeln
Iža. Zvyšky múrov baraku z nepálených tehál

99. Iža. Iron nails from the sandals
Iža. Eisennägel der Militärsandalen
Iža. Železné klince vojenských sandálov

They were constructed of the mud-bricks and probably had pitched and reed or thatched roofs. These spacious barracks with thick outer walls were of a rectangle shape (44 - 48 m long and 11 - 12 m wide). Their inner area was split by the narrow walls to two sections with three rooms in each of them. The floors were mostly of the trampled earth, but also mud-brick floors were found in few rooms.

In the excavated barracks and also in their proximity the traces of a fire were detected. On the floors of the rooms, in the gutters and on the streets the fragments of broken and also complete pots, weapons, other military equipment, and a large amount of the iron nails from the sandals, still in the shape of the original sole were found (95). Therefore, an unexpected Germanic attack could be considered as a cause of this catastrophe.

The coins give the most important dating information about the time of the destruction of this fort. Most of the coins were issued in the time of Marcus Aurelius at the time of the Marcomannic wars. The latest ones were issued between December of 178 AD and the spring of 179 AD. The destruction of the earth-and-timber fort in Iža than could be dated to 179 AD. It is also clear that the fort was not founded before the Marcomannic wars. It is therefore probable, that its origin can be dated after 175 AD, after the declaration of interim peace. It was not built as a temporary starting point for the war campaigns to the territory of Quadi but as a permanent frontier fort. The weapons - namely the long cavalry swords (spatha), but also numerous arrowheads and bone components of bows - suggest that the local garrison included mostly mounted archers. In the existent written sources or preserved inscriptions no information about this fort is left. From the time of the Marcomannic Wars five temporary Roman camps was discovered in its vicinity.

gassenartig in regelmässigen Abständen nebeneinander angeordnet waren (92, 94). Sie waren aus ungebrannten Lehmziegeln erbaut und hatten ein Satteldach mit Schilfdeckung. Diese mächtigen Bauten (sie hatten 44-48 m Länge und 11-12 m Breite) mit dicken Mauern wurden mit Zwischenwänden in zwei Trakte mit je drei Räumen gegliedert. Den Fussboden bildete grösstenteils eine gestampfte Lehmschicht, nur in manchen Räumen gab es auch eine Pflasterung aus ungebrannten Ziegeln.

In den freigelegten Bauresten, aber auch in ihrem Umkreis erfasste man ausgeprägte Brandspuren. Auf den Fussböden der einzelnen Räume, in den Entwässerungsrinnen und auf dem Gelniveau der anliegenden Gassen befanden sich zerschlagene wie auch vollständige Keramikgefässe, Waffen, Ausrüstungsteile und eine grosse Menge von Eisennägeln, lederner Militärsandalen, welche die ursprüngliche Form der Schuhsohle beibehalten hatten (95). Es kann daher begründet angenommen werden, dass die Ursache dieser Brandkatastrophe mit grösster Wahrscheinlichkeit ein unerwarteter germanischer Angriff war.

Die wichtigsten Anhaltspunkte für die Datierung dieses Lagers und den Zeitpunkt seines Untergangs sind die Fundmünzen. Grösstenteils sind es Prägungen des Kaisers Marcus Aurelius aus der Zeit der Markomannenkriege, wobei die letzten von ihnen zwischen Dezember 178 und Frühjahr 179 geprägt wurden. Die Vernichtung des Holz-Erde-Lagers in Iža kann somit verhältnismässig genau in das Jahr 179 datiert werden. Ebenso ist klar, dass dieses Lager nicht schon vor dem Ausbruch der Markomannenkriege entstanden sein konnte. Deshalb ist es sehr wahrscheinlich, dass es erst nach dem vorübergehenden Frieden im Jahre 175 erbaut wurde. Es wurde nicht als vorübergehende Ausgangsbasis für Kriegszüge in das Quadenland errichtet, sondern als ein ständiges Grenzkastell. Aufgrund von Funden bestimmter Waffen, z.B. der langen Reiterschwerter, doch besonders der zahlreichen Pfeilspitzen und knöcherner Bogenversteifungen kann man erschliessen, dass den wesentlichen Teil der Besatzung Reiterabteilungen mit Bogenschützen bildeten. In den erhaltenen Schriftquellen und auch in den entdeckten Inschriften ist dieses Lager und seine Besatzung nicht erwähnt. Aus der Zeit der Markomannenkriege wurden in seiner Nähe noch fünf temporäre römische Feldlager entdeckt.

100. Iža. Coin of Marcus Aurelius
Iža. Die Münze von Marcus Aurelius
Iža. Minca Marca Aurelia

11-12 m) s hrubými múrmi členili viaceré priečky na dva traky s tromi miestnosťami. Podlahu tvorila väčšinou tenká vrstva udupanej hliny, lemiev ktorých miestnostiach sa zistila i dlažba z nepálených tehál.

V odkrytých zvyškoch stavieb, ale aj v ich okolí sa zistili výrazné stopy po požiari. Na podlahách jednotlivých miestností, odvodňovacích žlaboch, na dlažbe a na úrovni priliehajúcich ulíc sa nachádzali rozbité i celé keramické nádoby, zbrane, časti vojenského výstroja a veľké množstvo železných kincov z kožených vojenských sandálov, ktoré zachovali pôvodný tvar подошвы (95). Možno preto odôvodnene predpokladať, že príčinou tejto katastrofy bol s najväčšou pravdepodobnosťou nečakaný germánsky útok.

Najdôležitejšie oporné body pre datovanie tohto tábora i určenie doby jeho zániku poskytujú nálezy mincí. Väčšinou sú to razby cisára Marca Aurelia z obdobia markomanských vojen, pričom posledné z nich boli razené v čase od decembra roku 178 do jari roku 179. Zničenie drevozemného tábora v Iži tak možno pomerne presne datovať do roku 179. Rovnako je zrejmé, že tento tábor nemohol vzniknúť už pred vypuknutím markomanských vojen. Je preto veľmi pravdepodobné, že bol postavený až po uzavretí dočasného mieru v roku 175. Nebol budovaný ako dočasná východisková základňa pre vojnové výpravy do krajiny Kvádov, ale ako trvalý hraničný kastel. Na základe niektorých zbraní, napr. dlhých jazdeckých mečov, ale najmä početných hrotov šípov a kostených obložení lukov možno usudzovať, že podstatnú časť posádky tvorili jazdecké oddiely lukostrelcov. V dochovaných písomných prameňoch ani na objavených nápisochoch niet o tomto tábore a jeho posádke žiadna zmienka. Z obdobia markomanských vojen sa jeho blízkosti objavilo ešte päť dočasných rímskych poľných táborov.

101. Iža. South-eastern corner of the stone fort.

Iža. Südöstliche Ecke des Steinkastells.

Iža. Juhovýchodné nárožie kamenného kastela.

Stone fort

After the end of the Marcomannic wars the Romans began to reconstruct damaged or totally destroyed North-Pannonian frontier fortresses. During the reign of the Emperor Commodus most of the earth-and-timber forts were rebuilt in stone. In this time a construction of a stone fort started on the ruins of the original fort - bridgehead of Brigetio (91-92).

The archaeological excavations shows, that it was a fort spreading over area of more than 3 hectares. The stone fort was of a square ground plan (172 x 172 m) with oblong corners, oriented according to the main geographical directions. Crenellated stone walls were at least 4 to 5 m high. The inner sides of the walls were supported by an earth rampart that at the same time served as a walkway along their whole perimeter. In the middle of each side of the castellum the entrance gates each protected by pair of towers were situated. The main southern gate (porta decumana) near the bank of the Danube was important for connection with legionary fortress in Brigetio. It had a double entrance construction with middle pillar supporting the vaults. Gate towers were of rectangle ground plan and partially stuck out from the walls. The northern gate (porta praetoria) facing the potential enemy had only one entrance. The corner towers, as well as other towers between the gate and corner, were adjoined to the inner side of the wall (96). Defen-

102. Iža. Fragment of umbo

Iža. Fragment eines Schildbuckels

Iža. Fragment štítovej puklice

103. Iža. The excavation in south-western part of stone fort.

Iža. Die Grabungen im Südwestteil des Kastells.

Iža. Výskum v juhozápadnej časti kasteľa.

Steinkastell

Nach Abschluss der Markomannenkriege begannen die Römer mit der Erneuerung der beschädigten oder völlig zerstörten nordpannonischen Limesbefestigungen. Unter Kaiser Commodus wurden die meisten der damaligen Holz-Erde-Befestigungen in Stein umgebaut. Zu dieser Zeit begann auch der Aufbau des Steinkastells direkt an der Stelle des verwüsteten Holz-Erde-Lagers im Brückenkopf gegenüber von Brigetio (91-92).

Nach den archäologischen Grabungsergebnissen war dies eine Festung, die eine Fläche von über 3 ha einnahm. Ihr Grundriss war quadratisch mit gerundeten Ecken und hatte Innenmassen von 172 x 172 m. Die Steinmauern erreichten mindestens eine Höhe von 4-5 m und waren mit Zinnen bekrönt. An der Innenseite waren sie mit einem Erdwall verstärkt, die zugleich den Wehrgang längs des ganzen Umfangs bildete. In der Mitte aller vier Seiten des Kastells befanden sich Eingangstore, die von je zwei Türmen geschützt waren. Das südliche Haupttor (porta decumana) am Donauufer sicherte die lebenswichtige Verbindung mit dem Legionslager in Brigetio. Es hatte eine doppeltorige Durchgangskonstruktion mit einem Mittelpfeiler, der Wölbungen stützte. Die Tortürme hatten rechteckige Grundrisse und ragten etwas vor die Linie der Festungsmauer. Das Nordtor (porta praetoria), das zum potentiellen Feind ge-

Kamenný kastel

Po skončení markomanských vojen začali Rimania s obnovou poškodených alebo úplne zničených severopanónskych limitných pevností. Za vlády cisára Commoda prestavali väčšinu dovtedy drevozemných opevnení do kameňa. Vtedy sa začala aj výstavba kamenného kastela priamo na mieste vyplieneného drevozemného tábora v predmestí Brigetia (91-92).

Podľa výsledkov archeologických výskumov to bola pevnosť, ktorá zaberala plochu vyše 3 ha. Jej pôdorys v tvare pravidelného štvorca so zaoblenými nárožiami o vnútorných rozmeroch 172 x 172 m bol orientovaný podľa svetových strán. Kamenné hradby siahali do výšky najmenej 4 až 5 m a boli ukončené cimburím. Z vnútornej strany boli spevnené hlineným násypom, ktorý súčasne tvoril ochodzu po celom ich obvode. V strede všetkých štyroch strán kastela boli umiestnené vstupné brány chránené dvojicami veží. Hlavná južná brána (porta decumana) pri dunajskom brehu zabezpečovala životne dôležité spojenie s ostatným legionárskym táborom v Brigetiu. Mala dvojpriechodovú konštrukciu s nosným stredovým pilierom klenby. Bránové veže mali obdĺžnikový pôdorys a čiastočne vystupovali pred líniu pevnostného múru. Severná brána (porta praetoria) obrátená k poteniu nepriateľovi mala len jeden priechod. Veže na nárožiach, ako aj ďalšie veže umiestnené medzi

104. Iža. Open-work silver fibula with trumpet motif
Iža. Silberne durchbrochene Fibel mit Trompetenmuster
Iža. Strieborná prelamovaná spona s trúbkovitým motívom

105. Iža. Glass bottle with relief decoration
Iža. Glasflasche mit plastischer Verzierung
Iža. Sklená fľaša s plastickou výzdobou

106. Iža. Fragment of a glass bottle from the workshop of C. Gratus Salvus
Iža. Bodenfragment einer Glasflasche aus der Werkstatt von C. Gratus Salvus
Iža. Dno sklenej fľaše z dielne C. Gratia Salvia

sive potential of the fort was improved by two parallel V-shaped ditches and ramparts surrounding the fort from three sides.

The construction of this fort was hard. All the necessary stone, chalk, timber, wood, bricks and tiles for the construction had to be transported by boats from the opposite bank of the Danube. The most of the stamps on the bricks are those of the Legion I adiutrix from Brigetio, the one that supplied and supervised the fort construction. Some bricks however, were transported here via the Danube from much more distant places.

The inner area of the fort is known mostly from the earlier excavations. Traditionally, the main axis of the fort were the roads (via decumana and via principalis) which always connected two opposite gates. The administrative complex was, as usually, situated in the centre of the fort, but untraditionally it was shifted towards the west gate. Omnipresent Roman baths were situated in the south-east area of the fort. Longitudinal buildings by the northern wall can be considered as granaries (horrea) according to their typical ground plan with supporting pillars. The other buildings were used as the army barracks and stables.

In the south-western part of the fort the remains of another military barrack were recently uncovered (98). It has a typical rectangular ground plan with the inner area divided by walls to two rows of the rooms that were used for accommodation of soldiers. It was excavated in the length of 30 m. Only its dry-stone footing of one of the inner walls built of lime quarry stone laid into the fundement without mortar was preserved in its original condition. The level of trampled earth floor was preserved only in two rooms. The barrack walls were probably built of timber, or in combined timber and mud-brick construction. This build-

wandt war, hatte nur einen einzigen Durchgang. Die Ecktürme, wie auch weitere Türme zwischen den Ecken und Toren, waren von der Innenseite an die Festungsmauer angebaut (96). Die Verteidigungsfähigkeit des Kastells wurde noch durch einen zweifachen Ring von Spitzgräben und Wällen verstärkt, der es auf drei Seiten umgab.

Die Errichtung dieser Festung war aufwendig, weil die Römer das gesamte Baumaterial - eine Menge von Steinen, Kalk, Bauholz, Ziegel - mit Schiffen vom anderen Donauufer heranschaffen mussten. Wie die meisten Stempel auf den Ziegeln bezeugen, sicherte die legio I adiutrix aus Brigetio den Aufbau des Kastells. Die Ziegel wurden jedoch auf der Donau aus grösseren Entfernungen hierher geschafft.

Die Innenbebauung des Kastells ist bisher hauptsächlich aus älteren Ausgrabungen bekannt. Nach dem traditionellen römischen Schema bildeten die Achsen des Lagers die Hauptstrassen (via decumana und via principalis), die jeweils zwei gegenüberliegende Tore verbanden. Das Stabsgebäude befand sich jedoch nicht in der Mitte des Lagers, wo sich diese Wege trafen, sondern war ungewöhnlicherweise in den Raum beim Westtor des Kastells verschoben. Die Bäder waren in seinem Südostteil untergebracht. Die länglichen Bauten nahe der nördlichen Befestigungsmauer können nach ihrem charakteristischen Grundriss mit Stützpfählern als Speicher (horrea) angesehen werden. Die übrigen Gebäude dienten als Kasernen und Ställe.

Im Südwestteil des Kastells entdeckte man Spuren eines weiteren Kasernengebäudes (98). Auf seine Funktion verweist der rechtwinklige Grundriss, gegliedert durch Scheidewände in zwei Reihen von Räumen, die zur Unterbringung der Mannschaft dienten. Das Gebäude wurde auf 30 m Länge untersucht. Im ursprünglichen Zustand hatten sich nur die Mauersockel der Scheidewände erhalten. Sie bestanden aus gebrochenen Kalksteinen, die ohne Bindemittel in eine Fundamentrinne gelegt waren. Das Fussbodenniveau aus gestampftem Lehm wurde nur in zwei Räumen festgestellt. Die Kasernenwände waren wahrscheinlich aus Holz, oder als Fachwerkmauer aus ungebrannten Ziegeln gebaut. Der Bau fiel wahrscheinlich einer Feuersbrunst um die Mitte des 3. Jh. zum Opfer.

Das nähere Schicksal des Kastells während der zweiten Hälfte des 3. Jh. ist gegenwärtig nicht bekannt. Deutliche Spuren von Umbauten stammen erst aus dem 4. Jh. Unter der Konstantiner wurden wahrscheinlich zum Nordtor wie auch an drei Ecken des Kastells bastionartige Türme erbaut (103). Die letzten umfangreichen Baugestaltungen stammen

107. Iža. Golden fingering

Iža. Goldring

Iža. Zlatý prsteň

nárožiami a bránami, boli pristavané k pevnostnému múru z vnútornej strany (96). Obrannoschopnosť kastela ešte umocňovali prstence dvoch hrofitých priekop a valov, ktoré ho obkolesovali z troch strán.

Výstavba tejto pevnosti bola náročná, pretože Rimania takmer všetok stavebný materiál - množstvo kameňa, vápna, stavebného dreva, tehliarskych výrobkov - museli prepraviť loďami z druhého brehu Dunaja. Ako o tom svedčí väčšina kolkov na tehách, výstavbu kastela zabezpečovala hlavne légia I pomocná (adiutrix) z Brigetia. Tehly sa sem však transportovali po Dunaji aj z veľkých vzdialeností.

Vnútná zástavba kastela je dosiaľ známa hlavne zo starších výkopov. Podľa tradičnej rímskej schémy jej osi tvorili hlavné cesty (via decumana a via principalis), ktoré spájali vždy dve protiahlé brány. Štábná budova sa však nenachádzala v strede tábora, ale bola neobvykle posunutá do priestoru pri západnej bráne kastela. Kúpele boli umiestnené v jeho juhovýchodnej časti. Pozdĺžne stavby pri severnom hradobnom múre možno podľa charakteristického pôdorysu s opornými piliermi považovať za sýpku (horrea). Ostatné budovy slúžili ako kasárne a stajne. V juhozápadnej časti kastela sa novšie odkryli stopy ďalšej kasárenskej budovy (98). Jej funkciu prezrádza pravouhlý pôdorys, členený priečkami na dva rady miestností, ktoré slúžili na ubytovanie mužstva. Preskúmala sa v dĺžke 30 m. V pôvodnom stave sa zachovala iba podmurovka jednej z priečok. Tvorili ju lomové vápencové kamene kladené nasucho bez spojiva do základovej ryhy. Úroveň podlahy z udupanej hliny sa zistila iba vo dvoch miestnostiach. Steny kasárne boli postavené zrejme dreva, alebo technikou hrádzeného muriva z nepálených tehál. Stavba zanikla pravdepodobne požiarom okolo polovice 3. storočia.

108. Iža. Torso of a Jupiter statue
Iža. Torso der Statue von Jupiter
Iža. Torzo plastiky Jupitera

109. Iža. Vertikal section of the Roman well
Iža. Der Vertikalschnitt durch den Brunnenschacht
Iža. Vertikálny rez šachtou studne

ding was destroyed by fire presumably around the middle of the 3rd century AD.

Later history of the fort in the second half of the 3rd century AD is unknown. The visible traces of its rebuilding can not be traced until the 4th century AD. During the reign of the Constantine Dynasty the bastion towers at the northern gate as well as on its three corners were built (103). The last building activity in the fort area can be dated to the time of the rule of Valentinian I. when the Romans made the last attempt to strengthen their power on the middle Danube. Their building activities at the area of Brigetio's fortified forefield are documented by several finds of stamped bricks from this period. At this time the northern gate was walled-up. In front of the southern gate a semicircular ditch with passes paved with flat stone plates was added. Since then on the fort was probably protected by a system of 5 lines of V-shaped ditches and ramparts.

The Roman power pressure caused another war conflict. In 374 AD the Quadi and the Marcomanni crossed Danube and invaded Roman territory. In the spring of 375 AD Valentinian I. led another war campaign against Quadi and fort in Iža could have played an important role. The marching camp whose ditch was unearthed in the north-western forefield of the fort was probably also built during this time. The sudden death met Valentinianus I. in Brigetio in autumn of the same year - during the peace negotiations with Quadi. After his death and after the defeat of the Roman army at Hadrianopolis, weakened Roman Army was not able to protect the borders of the empire against the increasing number of attacks and Pannonian territory was invaded by other barbarian tribes and nations.

The fort in Iža was probably destroyed during these invasions. Germanic Quadi mixed with groups of newcomers - presumably Goths or Allans - temporarily settled at its ground. After their departure in the first half of the 5th century AD this area remained unsettled.

Many questions remain unanswered even after many years of research. Unknown is the name of the military unit serving at the fort. Questioned is also the ancient name "Kelemantia", used for the fort according to the descriptions by geographer Claudius Ptolemaios.

At the present days the area of the fort is protected as a monument and designed as an open-air museum with free entrance for the visitors. The finds from the fort are exhibited in Lapidarium and in the permanent exposition of the Danubian Museum in Komárno, in the Treasury of the Slovak National Museum at the Bratislava Castle and in the exposition of the Slovak Agricultural Museum in Nitra.

aus der Regierungszeit des Kaisers Valentinianus I., wann die Römer noch einmal versuchten ihre Machtposition an der mittleren Donau zu erneuern. Ihre Bauaktivitäten auf dem befestigten Brückenkopf Brigetio belegen außer anderem mehrere Funde gestempelter Ziegel aus diesem Zeitabschnitt. Damals wurde wahrscheinlich der Durchgang durch das Nordtor des Kastells vermauert. Vor dem Südtor hat man in einem breiten Bogen einen Graben ausgehoben, und seine Durchgänge wurden erneut mit großen Steinplatten gepflastert. Offenbar schützten seither das Kastell an den übrigen Fronten sogar fünf Ringe von Spitzgräben und Wallaufschüttungen.

Der Machtdruck der Römer rief einen neuen Kriegskonflikt hervor. Im Jahre 374 fielen die Quaden zusammen mit den Markomannen in das Gebiet jenseits der Donau ein und verwüsteten das römische Gebiet. Im Frühjahr 375 unternahm Kaiser Valentinianus I. gegen die Quaden einen Kriegszug, wobei das römische Kastell in Iža offenbar eine bedeutende Rolle spielte. Aus dieser Zeit stammt wahrscheinlich auch das temporäre römische Feldlager, dessen Graben im seinem nordwestlichen Vorfeld freigelegt wurde. Bei den nachfolgenden Friedensverhandlungen mit den Quaden im Herbst desselben Jahres starb jäh der Kaiser Valentinianus I. in Brigetio. Nach seinem Tod und der Niederlage der römischen Armee bei Hadrianopel war der geschwächte militärische Schutz nicht mehr imstande, den weiteren Angriffen zu widerstehen und in das Gebiet Pannoniens drangen nach und nach mehrere barbarische Stämme und Völker ein.

Damals ging offenbar gewaltsam auch das römische Kastell in Iža unter. In seinem Areal haben sich für eine gewisse Zeit germanische Quaden, vermischt mit Gruppen neuer Zuwanderer - vielleicht von Goten oder Alanen - angesiedelt. Nach ihrem Abzug irgendwann im Verlauf der ersten Hälfte des 5. Jh. blieb dieser Raum bereits unbewohnt.

Viele Fragen verbleiben noch unbeantwortet. Unbekannt ist der Name der Truppe seiner Besatzung und unsicher bleibt auch der antike Name "Kelemantia", mit welchem auf Grundlage der Angaben des antiken Geographen Klaudius Ptolemaios dieses römische Kastell bezeichnet wird.

Das Kastellareal steht unter Denkmalschutz, ist zur Form eines Freilichtmuseums gestaltet und den Besuchern zugänglich. Die Funde sind im Lapidarium und in Ausstellung des Donauländischen Museums in Komárno, in der Schatzkammer des Slowakischen Nationalmuseums auf der Bratislavaer Burg und in der Ausstellung des Slowakischen Landwirtschaftsmuseums in Nitra ausgestellt.

Bližší osud kastela v druhej polovici 3. storočia nateraz nie je známy. Výrazné stopy prestavieb pochádzajú až zo 4. storočia. Za Konštantínovcov pravdepodobne pristavili k severnej bráne i k trom nárožiam kastela bastiónové veže (103). Posledné rozsiahle stavebné úpravy pochádzajú z obdobia vlády cisára Valentiniana I., kedy sa Rimanovia ešte raz pokúsili obnoviť svoju mocenskú pozíciu na strednom Dunaji. Ich stavebné aktivity vopevnenom predmestí Brigetia dokladajú okrem iného viaceré nálezy kolkovaných tehál z tohto obdobia. V tom čase bol pravdepodobne zamurovaný priechod severnej brány kastela. Pred južnou bránou bola v širokom oblúku vyhlásená priekopa a jej priechody boli nanovo vydláždené veľkými kamennými platňami. Zrejme odvtedy kastel chránilo na ostatných frontoch až päť prstencov hrotitých priekop a valových násypov.

Mocenský tlak Rimanov vyvolal nový vojnový konflikt. V roku 374 vpadli Kvádi spolu s Markomannmi za Dunaj a plienili rímske územie. Na jar roku 375 podnikol cisár Valentinianus I. proti Kvádovi výpravu, pričom rímsky kastel v Iži zrejme zohral významnú úlohu. Z tohto obdobia pravdepodobne pochádza aj dočasný rímsky poľný tábor, ktorého priekopa sa odkryla v jeho severozápadnom predpolí. Pri následných mierových rokovaníach s Kvádmi na jeseň toho istého roku cisár Valentinianus I. v Brigetiu náhle zomrel. Po jeho smrti a porážke rímskej armády pri Hadrianopole oslabená vojenská obrana hraníc nedokázala viac odolávať ďalším útokom a na územie Panónie postupne prenikali viaceré barbarské kmene a národy.

V tom čase zrejme násilne zanikol aj rímsky kastel v Iži. V jeho areáli sa potom ešte na istý čas usídlili germánski Kvádi, zmiešaní so skupinami nových prisťahovalcov - snáď Gótovej alebo Alanov. Po ich odchode niekedy v priebehu prvej polovice 5. storočia zostalo toto miesto už neobývané.

Mnohé otázky zostávajú ešte nezodpovedané. Nie je známe meno vojenskej jednotky, ktorá tu tvorila posádku a rovnako i antický názov "Kelemantia", ktorým sa na základe údajov antického geografa Klaudia Ptolemaia tento rímsky kastel označuje, je neistý.

Areál kastela je pamiatkovo chránený, upravený do podoby múzea v prírode a bezplatne prístupný návštevníkom. Nálezy sú vystavené v Lapidáriu a v stálej expozícii Podunajského múzea v Komárne, v Klenotnici Slovenského národného múzea na Bratislavskom hrade a v expozícii Slovenského poľnohospodárskeho múzea v Nitre.

Ján Rajtár

110. The castle hill in Trenčín
Burgfelsen in Trenčín
Hradná skala v Trenčíne

111. Inscription at the rock in Trenčín-Laugaricio
Die Felsinschrift von Trenčín-Laugaricio
Skalný nápis v Trenčíne-Laugariciu

The Roman marching camps from the times of the Marcomannic Wars

Till the mid 2nd century AD peace ruled at the Middle Danube. During the reign of Marcus Aurelius (160-180) the long-term and devastating fights burst out in the area – the Marcomannic Wars. In 170 AD the Marcomanni and Quadi attacked the north-pannonian borders, destroyed several military installations, plundered the province and infiltrated the northern Italy.

During the following years, the Romans conducted several war campaigns against both tribes. It was the period when the Roman troops several times broke through into the land of Quadi, i.e. onto the territory of contemporary Slovakia. Marcus Aurelius after the successful offensive in 179 commanded to occupy the land of the enemy by the Roman troops that stayed here over the winter. A penetration of the Roman troops far to the north is evidenced by an inscription on the rock of the castle hill in Trenčín (106-107). Despite an intensive research in Trenčín, the Roman camp Laugaricio where 855 Roman legionaries wintered in 179/180 under the command of legatus M. Valerius Maximianus could not have been traced until now.

112. Závod. Aerial view of a Roman temporary camp.

Závod. Luftaufnahme eines römischen temporären Feldlagers.

Závod. Letecká snímka dočasného rímskeho poľného tábora.

Die römischen Feldlager aus der Zeit der Markomannenkriege

Bis zur Mitte des 2. Jh. herrschte an der mittleren Donau Frieden. Jedoch unter der Regierung Mark Aurels (161-180) entflammten in diesem Raum verichtende und langdauernde Kämpfe - Markomannenkriege. Im Jahre 170 griffen die Markomannen und Quaden die nordpannonische Grenze an, zerstörten einige Limesbefestigungen, verwüsteten die Provinz und drangen bis nach Norditalien vor.

In den darauf folgenden Jahren führten die Römer gegen die beiden Stämme mehrere Kriegszüge. Damals sind die römischen Heeresabteilungen mehrmals in das Quadenland, also in das Gebiet der heutigen Slowakei vorgestoßen. Nach der erfolgreichen Offensive im Jahre 179 ließ sogar der Kaiser Mark Aurel das Feindesland mit zahlreichen Militäreinheiten besetzen, die dann hier auch überwinterten. Wie tief nach Norden die römischen Legionen vordrangen, davon zeugt die bekannte Inschrift auf dem Burgfelsen in Trenčín (106-107). Dieses Winterlager Laugaricio, wo 855 römischen Legionäre unter der Führung des Legaten M. Valerius Maximianus im Jahre 179/180 überwinterten, lässt sich trotz mehreren Versuchen nicht lokalisieren.

Rímske poľné tábory z doby markomanských vojen

Do polovice 2. storočia vládol na strednom Dunaji mier. Za vlády Marca Aurelia (160-180) však v tomto priestore vypukli zničujúce adlhotrvajúce boje – markomanské vojny. V roku 170 napadli Markomani a Kvádi severopanónske hranice, zničili niektoré hraničné opevnenia, vyplienili provinciu a prenikli až do severnej Itálie.

V nasledujúcich rokoch viedli Rímania proti obidvom kmeňom viaceré vojnové výpravy. Vtedy vkročili rímske vojská viackrát do krajiny Kvádov, teda na územie dnešného Slovenska. Po víťaznej ofenzíve v roku 179 dokonca nariadil cisár Marcus Aurelius obsadiť nepriateľské územie početnými vojskami, ktoré tu potom prezimovali. O tom, ako hlboko na sever prenikli rímske légie, svedčí známy nápis na hradnej skale v Trenčíne (106-107). Tento tábor Laugaricio, kde v roku 179/180 pod velením legáta M. Valeria Maximiana prezimovalo 855 rímskych legionárov, sa napriek viacerým pokusom nepodarilo lokalizovať. Pomocou leteckej prospekcie sa však predsa podarilo objaviť dočasné rímske opevnenia z tohto obdobia (67). Boli to krátkodobé poľné tábory pravouhlého pôdorysu so zaoblenými nárožiami, ktoré

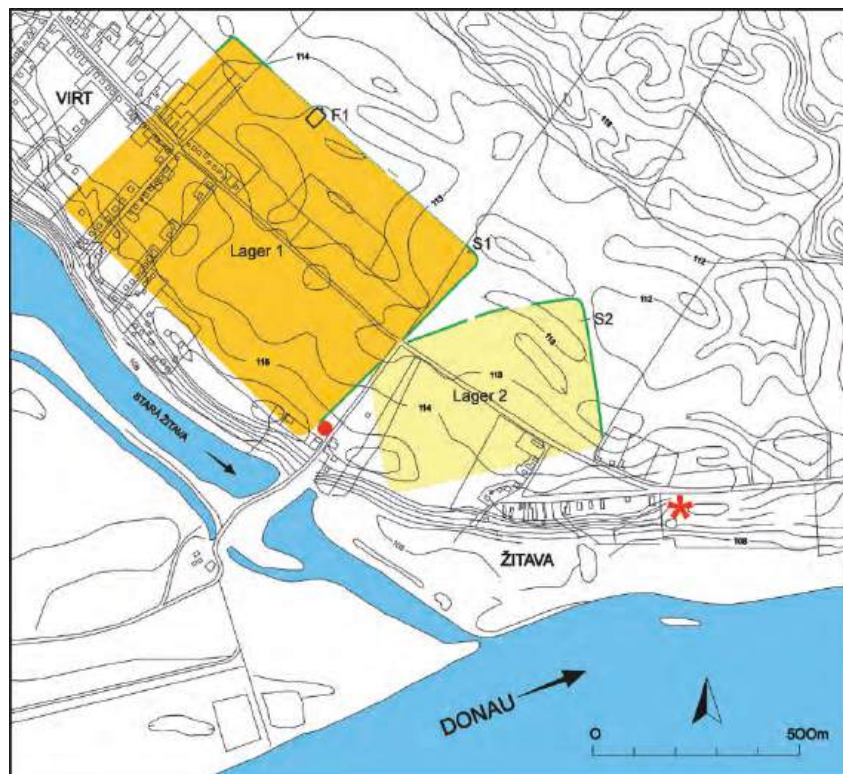
113. Iža. Aerial view of Roman temporary camps
 Iža. Luftaufnahme der römischen temporären Feldlager
 Iža. Letecká snímka dočasných rímskych poľných táborov

114. Iža. Coin of Crispina from the ditch of a Roman temporary camp
 Iža. Eine Münze von Crispina aus dem Graben des temporären Lagers
 Iža. Minca Crispiny z priekopy dočasného rímskeho tábora

However, by aerial prospecting the temporary Roman camps were discovered from this period (67). They were short-term field camps built on rectangular ground plans with round corners and protected by single ditch. Such Roman field camps were identified at several sites in Slovakia – by the Danube river at Iža, Chotín, Virt and at Mužla, at Hviezdoslavov (Žitný ostrov) and at the river Morava at Suchohrad and Závod (108). On several spots the groups of the camps were detected, e.g. five camps were identified by Iža (109-110). The ground plans of the camps at Virt partially superimposed what means they were established at different time. Temporary camps that served for smaller garrisons vary in size from 1 to 6,5 ha. The largest camp at Virt had 50 ha, however, and its 4,5 m wide ditch was 2,8 m deep. It can be assumed that whole Roman invasion army could have disembarked here after it crossed the Danube river (111). Shortly after Marcus Aurelius's death in 180 AD his successor Commodus concluded a peace with the Danubian Germans and the Roman troops drew back to the Danubian frontier.

115. Virt. Map of the Roman temporary camps from the time of Marcomannic Wars
 Virt. Karte der temporären römischen Feldlager aus der Zeit der Markomannenkriege
 Virt. Mapa dočasných římských táborů z období markomanských vojen

Doch durch die Flugprospektion ist es gelungen die vorübergehenden römischen Militäranlagen aus dieser Zeit zu entdecken (67). Es waren temporäre Feldlager mit rechteckigem Grundriss und gerundeten Ecken, die nur von einem Graben geschützt waren. Solche römische Feldlager hat man bisher in der Slowakei in der Nähe der Donau in Iža, Chotín, Virt und in Mužla, auf der Schüttinsel in Hviezdoslavov und im Marchgebiet in Suchohrad und Závod entdeckt (108). An einigen Stellen hat man die Gruppierungen von mehreren Lagern festgestellt, in Iža waren es fünf (109-110). Da sich die Flächen von zwei Lagern in Virt teilweise überlagern, müssen sie zu verschiedenen Zeiten angelegt worden sein. Diese Feldlager, in denen wohl kleinere Abteilungen lagerten, weisen unterschiedliche Größen von 1 bis 6,5 ha auf. Das größte Lager in Virt nahm doch eine Fläche von 50 ha ein, und seinen 4,5 m breiten Graben erreichte eine Tiefe von 2,8 m. Es ist anzunehmen, dass sich hier nach der Überschreitung der Donau eine gesamte römische Invasionsarmee ausschiffen konnte (111). Bald nach dem Tod des Kaisers Mark Aurels im Jahre 180 n. Kr. schloss sein Nachfolger Commodus mit den transdanubischen Germanen Frieden und die römischen Truppen zogen sich an die Donaugrenze zurück.

chránila len jedna priekopa. Takéto rímske poľné tábory sa na Slovensku objavili v blízkosti Dunaja v Iži, v Chotíne, vo Virte av Mužli, vo Hviezdoslavove na Žitnom ostrove a v Pomoraví v Suchohrade a v Závode (108). Na niektorých miestach sa zistili zoskupenia viacerých táborov, v Iži ich bolo päť (109-110). Pretože vo Virte sa plochy dvoch táborov čiastočne prekrývali, museli byť založené v rôznom čase. Tieto tábory, v ktorých zrejme táborili menšie oddiely, majú rozdielnu veľkosť od 1 až 6,5 ha. Najväčší tábor vo Virte však zaberá plochu 50 ha a jeho 4,5 m široká priekopa dosiahla hĺbku 2,8 m. Možno predpokladať, že sa tu po prekročení Dunaja mohla vylodiť celá rímska invázna armáda (111). Krátko po smrti cisára Marca Aurelia v roku 180 po Kr. uzavrel jeho následník Commodus so zadunajskými Germánmi mier a rímske jednotky sa stiahli späť na dunajské hranice.

Ján Rajtár

116. Stupava. The excavation of villa type settlement
Stupava. Die Grabung einer villenartigen Bauanlage
Stupava. Výskum vilovej usadlosti

117. Stupava. Tentative reconstruction of the main building
Stupava. Eine hypothetische Rekonstruktion des
Hauptgebäudes
Stupava. Hypotetická rekonštrukcia hlavnej budovy

The Roman buildings in the limes forefield

At the beginning of the 3rd century AD the Germanic population settled north of the Middle Danube significantly increased in number and the economy of the Germanic tribes flourished. It presumably happened thanks to the Roman influence and adapting the Roman technologies and ways of manufacturing. Unique phenomenon can be observed from that times – erecting the buildings according to the Roman style in the Quadic environment (67).

The oldest buildings of this kind were unearthed at Stupava, on the hill over viewing the valley of the river Morava (112-113). Recent excavations proved that a large complex was built here in the second half of the 2nd and at the beginning of the 3rd century AD at the place of an earlier Germanic settlement. In the last building period a villa type settlement originated here, fenced by an enclosure with rectangular ground plan, 65 by 73 m in size. A large residence with a courtyard and several rooms with paintings on the walls had hypocaust-heating system. The height of the walls of the courtyard is documented by a collapsed 4 m high wall with two preserved window openings. Inside the fenced area a bath, a large water reservoir and several water cisterns were present. Outside, south of the enclosure, the foundations of a large granary were discovered. This villa was perhaps built by the Romans as a seat of an allied Germanic chief, but it could have had also different function – e.g. as a station on the long distance trade route, on the Amber Road.

Only few kilometres to the south, at Bratislava-Dúbravka, the remains of the Roman bath from the first third of the 3rd century AD were uncovered at the place of an earlier Germanic settlement (114). The massive foundations formed a square with three rooms and three semicircular apses with general measurement 11 by 13 m. Due to the missing heating system, it is possible to suggest that original project of a private bath (*balneum*) had changed from unknown reasons and the building probably served as a residence. 80 m further from this building, another hall building with the post construction was excavated that probably served as a granary. Despite it is not clear whether this seat was built by a Germanic aristocrat or a veteran, it clearly evidences close contacts of the local Germans with the Roman environment.

The strong Roman influence on the Germanic nobility can be documented also for the 4th century AD by, e.g., a Germanic settlement at Cífer-Pác where

Die römischen Bauten im Limesvorland

Am Anfang des 3. Jahrhunderts kam es bei den Germanen nördlich der mittleren Donau zur erkennbaren Bevölkerungszunahme und ungewöhnlichen ökonomischen Entfaltung. Dies geschah wahrscheinlich auch durch den römischen Einfluss und die Übernahme von Technologien und Produktionserkenntnissen. Daraus entwickelte sich ein außergewöhnliches Phänomen, eine nach römischen Vorbildern gebauten Architekturen im quadiischen Milieu (67). Die älteste solche Bauspuren wurden in Stupava (112-113), auf einem Hügel mit dem Ausblick auf das Marchtal, freigelegt. Neue Grabungen haben gezeigt, dass hier an der Stelle der älteren germanischen Ansiedlung in der zweiten Hälfte des 2. bis Anfang des 3. Jahrhunderts nach Chr. ein ausgedehnter Baukomplex errichtet wurde. In der letzten Bauperiode ist hier eine villenartige Bauanlage entstanden, die von einer viereckigen Umfassungsmauer mit der Seitenlänge von 65 bis 73 m umgeben ist. Das große Wohnhaus mit einem Innenhof und mehreren Räumen mit bemalten Wänden wurde mit einer Fußbodenheizung ausgestattet. Die Höhe der Wände im Innenhof ist durch die 4 m lange gestürzte Mauer, in der auch zwei gewölbten Fensteröffnungen erhalten geblieben sind, dokumentiert. Innerhalb des eingefriedeten Areals lagen eine Badeanlage, ein großes Wasserreservoir und mehrere Zisternen. Außerhalb, südlich der Umfassungsmauer, hat man noch die Fundamente eines großen Getreidespeichers freigelegt. Vielleicht wurde diese villenartige Anlage von den Römern als Sitz für einen befreundeten germanischen Fürst ausgebaut, doch könnte sie auch eine andere Funktion, z. B. eine Station an der Fernhandelsroute der Bernsteinstrasse gehabt haben.

Nur ein paar Kilometer südlicher in Bratislava-Dúbravka entdeckte man im Bereich einer germanischen Niederlassung die Reste einer römischen Badeanlage aus dem ersten Drittel des 3. Jahrhunderts nach Chr. (114). Die mächtigen Fundamente bildeten ein Viereck mit drei Räumen und drei halbkreisförmigen Apsiden von insgesamt 11 x 13 m. Wegen der fehlenden Heizvorrichtung nimmt man an, dass das ursprüngliche Projekt von einem Privatbad (balneum) aus unbekannten Gründen geändert wurde und das Gebäude wahrscheinlich als Wohnobjekt genutzt wurde. In einer Entfernung von 80 m entdeckte man noch einen hallenartigen Bau mit Holzpfostenkonstruktion, der wohl als Getreidespeicher diente. Obwohl es unklar bleibt, ob germanische Adelige

Rímske stavby v predpolí limitu

Začiatkom 3. storočia došlo u severne od stredného Dunaja k znateľnému nárastu obyvateľstva a k neobvyklému hospodárskemu rozvoju. Stalo sa tak pravdepodobne pod rímskym vplyvom, prevzatím technológií a výrobných postupov. Vznikol z toho úplne neobvyklý fenomén – stavby vybudované podľa rímskych vzorov v kvádskom prostredí (67).

Najstaršie takéto stavebné stopy sa odkryli v Stupave, na kopci s výhľadom na údolie Moravy (112-113). Novšie výskumy ukázali, že tu bol na mieste staršieho germánskeho osídlenia druhaj polovici 2. až na začiatku 3. storočia po Kr. postavený rozsiahly stavebný komplex. Poslednej stavebnej perióde tu vznikla vilová usadlosť ohradená štvorcovitým múrom o dĺžke strán 65 až 73 m. Veľký obytný dom s nádvorím a viacerými miestnosťami s maľbami na stenách mal podpodlahové kúrenie. Výšku stien v nádvorí dokumentuje 4 m dlhý zrútený múr, v ktorom sa zachovali dva klenuté okenné otvory. Vo vnútri ohradeného areálu sa nachádzali kúpele, veľký rezervoár na vodu a viaceré cisterny. Vonku, južne od ohradového múru sa odkryli základy veľkej sýpky. Túto vilovú usadlosť možno postavili Rimania ako sídlo pre spriatelené germánske knieža, mohla však mať aj inú funkciu, napr. ako stanica na diaľkovej obchodnej trase Jantárovej cesty.

Len niekoľko kilometrov južnejšie sa Bratislava-Dúbravke v priestore staršej germánskej osady objavili zvyšky rímskeho kúpeľa z prvej tretiny 3. storočia po Kr. (114). Mocné základy tvorili štvorec s tromi miestnosťami a tromi polkruhovými apsidami o rozmeroch 11 x 13 m. Kvôli chýbajúcemu vykurovaniu sa predpokladá, že pôvodný projekt súkromných kúpeľov (balneum) sa z neznámych dôvodov zmenil a stavba slúžila pravdepodobne ako obytná budova. Vo vzdialenosti 80 m sa ešte odkryla halová stavba so stĺpovou konštrukciou, ktorá zrejme slúžila ako sýpka. Hoci zostáva nejasné, či tu podľa rímskeho vzoru postavil svoje sídlo germánsky šľachtic alebo dokonca veterán, v každom prípade to dokladá tesné kontakty najbližších Germánov s rímskym prostredím.

Tento silný rímsky vplyv na germánsku nobilitu sa dá doložiť aj v 4. storočí po Kr. Poukazuje na to germánske sídlisko v Číferi-Páci, kde sa taktiež odkryl nezvyčajný stavebný komplex (115). V dvorci ohradenom palisádou o rozmeroch 60 x 70 m sa našli zvyšky kamenných základov hlavnej budovy a stopy početných zrubevých a stĺpových stavieb.

118. Bratislava-Dúbravka. Tentative reconstruction of a Roman bath
 Bratislava-Dúbravka. Eine hypothetische Rekonstruktion der Badeanlage
 Bratislava-Dúbravka. Hypotetická rekonštrukcia budovy kúpeľa

119. Cífer-Pác. Aerial view of the excavations of a building complex
 Cífer-Pác. Luftaufnahme der Grabung des Baukomplexes
 Cífer-Pác. Letecký pohľad na výskum stavebného komplexu

an unusual building complex was uncovered (115). In the farmstead enclosed by a palisade with the size 60 x 70 m, the stone foundations of a main building and traces of numerous log-buildings and buildings with post constructions were unearthed. In the immediate neighbourhood of this central, built in Roman style buildings, outside the fenced area, the remains of stone foundations of a smaller building, of weaving and pottery workshops as well as common Germanic sunken dwellings were discovered. This villa from the second third of the 4th century AD is considered to be a residence of a Germanic chief. Other similar complex from the same period at Milanovce (contemporary Veľký Kýr) at the river Nitra could be perhaps interpreted in the same way. Compared with the other regions in Europe, Slovakia was situated at the edge of a classical world but thanks to its location in the close neighbourhood of the Roman Empire, the Roman influence can be distinguished also at its territory. Traces of this influence are up-to-now preserved not only in the immediate frontier zone but also in its broader forefield.

120. Cífer-Pác. Foundations of the main building
Cífer-Pác. Die Fundamente des Hauptgebäudes
Cífer-Pác. Základy hlavnej budovy

oder gar Veteranen hier ihren Sitz nach römischem Vorbild aufbauten, sind doch in jedem Fall enge Kontakte zwischen den hiesigen Germanen und dem römischen Milieu nachgewiesen.

Dieser starke römische Einfluss auf die germanische Nobilität läßt sich auch im 4. Jahrhundert nach Chr. nachweisen. Darauf deutet die ausgedehnte germanische Niederlassung in Cífer-Pác hin, in der ebenfalls ein außergewöhnlicher Baukomplex freigelegt wurde (115). In einem etwa 60 x 70 m großen, mit einer Holzpalisade umgrenzten Hof befanden sich die Reste eines steinfundamentierten Hauptgebäudes und Spuren von zahlreichen hölzernen Block- und Pfostenbauten. In unmittelbarer Nachbarschaft dieses zentralen, in römischer Bautechnik errichteten Areals, wurden außerhalb der Palisade noch Reste eines kleineren steinfundamentierten Gebäudes, Spuren von Webereien, Töpferöfen und Brunnen, aber auch übliche germanische Grubenhäuser freigelegt. Diese villenartige Bauanlage aus dem zweiten Drittel des 4. Jahrhunderts nach Chr. wird als Residenz eines germanischen Fürsten interpretiert. Ein weiterer ähnlicher Komplex dieser Zeitstellung in Milanovce (heute Veľký Kýr) im Nitratatal, kann wohl ähnlich interpretiert werden.

Im Vergleich mit anderen Gebieten Europas befand sich die Slowakei am Rande der antiken Welt, aber dank ihrer Lage in der engen Nachbarschaft des Römischen Reiches, hat sich ebenfalls hier sein Einfluss in bedeutender Weise durchgesetzt. Bis heute haben sich seine Spuren nicht nur in der unmittelbaren Grenzzone, sondern auch in ihrem breiteren Vorfeld erhalten.

121. Cífer-Pác. Golden fingering
Cífer-Pác. Goldring
Cífer-Pác. Zlatý prsteň

V bezprostrednom susedstve tohto centrálného, rímskou stavebnou technikou postaveného areálu, sa mimo palisády odkryli ešte zvyšky kamenných základov menšej budovy, stopy tkáčskych a hrnčiarskych dielní, ale aj obvyklých zahĺbených germánskych chát. Táto vilová usadlosť z druhej tretiny 4. storočia po Kr. sa považuje za rezidenciu germánskeho kniežaťa. Ďalší podobný komplex z rovnakého obdobia v Milanovciach (dnes Veľký Kýr) v Ponitří možno podobne interpretovať.

V porovnaní s inými oblasťami Európy sa Slovensko nachádzalo na okraji antického sveta, ale vďaka svojej polohe v tesnom susedstve Rímske ríše sa i tu výrazne prejavil jej vplyv. Jeho stopy sa dodnes zachovali nielen v bezprostrednej hraničnej zóne, ale aj v jej širokom predpolí.

Further reading/weiterführende Literatur/Literatúra

- Dyson, S., *The Creation of the Roman Frontier*, Princeton 1985
Elton, H., *Frontiers of the Roman Empire*, London 1996
Ferrill, A., *Roman Imperial Grand Strategy*, New York 1991
Green, D. and Perlman, S. (eds.), *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*, London 1985
Isaac, B., *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford 1992
Luttwak, E., *The Grand Strategy of the Roman Empire*, New York 1976
Mattern, S.P., *Rome and the Enemy: Imperial strategy in the Principate*, Berkley/Los Angeles/London 1999
Whittaker, C.R., *Frontiers of the Roman Empire: a Social and Economical Study*, Baltimore/New York 1994

Individual frontiers/einzelne Grenzabschnitte/Jednotlivé hraničné úseky

- Baatz, D., *Der römische Limes*, Berlin 2000
Baradez, J., *Vue-aerienne de l'organisation Romaine dans le Sud-Algerien, Fossatum Africae*, Paris 1949
Barker, G. and Mattingly, D. (eds.), *Farming the Desert. The Unesco Libyan Valleys Archaeological Survey I-II*, London 1996
Bechert, T. and Willem, W.J.H. (eds.), *Die römische Reichsgrenze von der Mosel bis zur Nordseeküste*, Stuttgart 1995
Bogaers, J.E. and Rüger, C.B., *Der Niedergermanische Limes*, Köln 1974
Breeze, D.J. and Dobson, B., *Hadrian's Wall*, London 2000
Bülow, G. v. and Milceva, A. (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia 1999
Cuvigny, H. (ed.), *La route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le desert oriental d'Égypte. Praesidia du désert de Bérénice. Fouilles Institut francais d'archéologie oriental 48,1-2*, Paris 2003
Drummond, S.K. and Nelson, L.H., *The western frontiers of Imperial Rome*, Armonk 1994
Fentress, E.W.B., *Numidia and the Roman Army. Social, Military and Economic Aspects of the FrontierZone*. BAR Int. Ser. 53, Oxford 1979
Freeman, P. and Kennedy, D. (eds.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, BAR Int. Ser. 297, Oxford 1986
French, D.H. and Lightfoot, C. S. (eds.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, BAR Int. Ser. 553, Oxford 1989
Gassner, V., Jilek, S. and Stuppner, A., *Der römische Limes in Österreich*, Wien 1997
Gudea, N., *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens*, Zalau 1997
Euzennat, M., *Le Limes de Tingitane, La Frontière Méridionale, Études d'Antiquités Africaines*, Paris 1989
Hanson, W.S. and Maxwell, G.S., *Rome's North-West Frontier, The Antonine Wall*, Edinburgh 1986
R. Ivanov, *Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios*, in: Ber. RGK 78, 1997, 467–640
Kennedy, D., *The Roman Army in Jordan*, London 2000
Lesquier, J., *L'Armée romaine d'Égypte d'Auguste a Dioclétien*, Cairo 1918
M. Mirkovic, *Römer an der mittleren Donau. Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Belgrad 2003
P. Petrovic (ed.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Beograd 1996
Pinterovic, D., *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien*. Arch. Iugoslavica 9, Beograd 1968, 5–83.
Poidebard, A., *Le Trace de Rome dans le Désert de Syrie*, Paris 1934
Robertson, A. S., *The Antonine Wall, A handbook to the surviving remains*, edited by Lawrence Keppie, Glasgow 2001
Troussel, P., *Recherches sur le Limes Tripolitanus*, Paris 1974
Visy, Zs., *The Roman army in Pannonia*, Pécs 2003
Zahariade, M., *The Fortifications of Lower Moesia (A. D. 86–275)*, Amsterdam 1997

- Borhy, L., Kuzmová, K., Rajtár, J. and Szamadó, E., *Kelemantia - Brigetio. Tracing the Romans on the Danube/Po stopách Rimanov na Dunaji/Auf den Spuren der Römer an der Donau/Rómaiak nyomán a Duna mentén*. Komárno 2001.
- Dekan, J., *Výskum Devína roku 1950*. Arch. Rozhledy 3, Praha 1951, 164 – 168, 175-176.
- Dekan, J., *Znovuobjavená Gerulata*, in: Svet vedy 13, Bratislava 1966, 143–149.
- Eisner, J., *Výskum na Dávíne v letech 1933–37*, in: Historica Slovaca I.–II. Bratislava 1940–1941, 101 – 137.
- Hošek, R., *Tituli Latini Pannoniae Superioris. Annis 1967-1982 in Slovacia Reperti*. Praha 1984, 103–110.
- Keller, I., *Najstaršie germánske nálezy z Bratislavy*. Pamiatky a múzeá, 1994, 2, 16-17.
- Kolník, T., *Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorland*. Arch. Rozhledy 38, Praha 1986, 411–434.
- Kolník, T., *Rímske a germánske umenie na Slovensku*. Bratislava 1984.
- Kraskovská, L., *Výskum rímskej stanice v Rusovciach v r. 1961 a 1964*, in: Zborník SNM 61, História 7, Bratislava 1967, 37-72.
- Kraskovská, L., *Gerulata Rusovce. Rímske pohrebisko I*. Bratislava 1974.
- Kuzmová, K. and Rajtár, J., *Bisherige Erkenntnisse zur Befestigung des Römerkastells in Iža*. Slovenská Archeológia 34, 1986, 185-222.
- Pieta, K. and Plachá, V., *Die ersten Römer im nördlichen Mitteldunauraum im Lichte neuen Grabungen in Devín*, in: Germanen Beiderseits des spätantiken Limes, Köln/Brno 1999, 179–205.
- Pichlerová, M., *Gerulata Rusovce. Rímske pohrebisko II*. Bratislava 1981.
- Plachá, V. and Fiala, A., *Hromadný nález keltských mincí na hrade Devín*, in: Slovenská numizmatika 15, Nitra 1998, 201–210.
- Plachá, V. and Hlavicová, J., *Rímska stavba zo IV. storočia na Dávíne, jej konzervácia a prezentácia*. Pamiatky a múzeá 1994, 2, 20.
- Plachá, V. and Hulínek, D., *Priebežné výsledky výskumu národnej kultúrnej pamiatky Devín v rokoch 1997–1998*, in: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1998, Nitra 2000, 143-145.
- Plachá, V. and Pieta, K., *Römerzeitliche Besiedlung von Bratislava–Devín*. Arch. Rozhledy 38, Praha 1986, 339–357.
- Rajtár, J., *Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža*, in: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténezeit bis zum Frühmittelalter, Kraków 1992, 149-170.
- Rajtár, J., *Nuove testimonianze archeologiche delle guerre dei Marcomanni a nord del medio Danubio*, in: Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra, Rome 2002, 99-120.
- Rajtár, J., *Na úsvite dejín: Rimania a barbari*, in: Architektúra na Slovensku. Stručné dejiny. Bratislava 2005, 12-17.
- Rajtár, J.: *Die Grenze in der Slowakei*, in: Grenzen des Römischen Imperiums, Mainz 2006, 140-146.
- Schmidtová, J. and Jezná, J., *Villa rustica v Bratislave–Čunove. Výrobky carnuntského tehliara*, in: Bratislava 11, 1999, 5–12.
- Schmidtová, J. and Jezná, J., *Stavba s podpodlahovým vykurovaním v bohatom vicuse pri Via Carnuntina*, in: Bratislava 15, 2003, 19–26.
- Schmidtová, J., *Vorrömische und frühromische Besiedlung von Gerulata*, in: Legionsadler und Druidenstab. Von Legionslager zur Donaumetropole. Textband. Carnuntum III, Bad Deutsch Altenburg 2006, s. 133 - 137.
- Schmidtová, J. and Kozubová, A., *Archeologický výskum v mestskej časti Bratislava–Rusovce*, in: Bratislava 19, 2007, 21-36.
- Snopko, L., Geržová, J. and Ferus, V., *Niekoľko poznámok k vývoju rímskeho osídlenia v Rusovciach*, in: Pamiatky a príroda Bratislavy 7, Bratislava 1981, 133–140.
- Söter, A., *A Mosonymegyzi történelmi és Régészeti egylet Emlékkönyve 1882-1898*. Magyar-Óvár 1898, 240-245.

Svoboda, B., *K dějinám římského kastelu na Leányváru u Iže, okres Komárno*. Slovenská archeológia 10, 1962, 397-424.

Varsik, V., *Das Römische Lager von Rusovce–Gerulata*, in: *Jahrb. RGZ* 43, 1996, 531-600.

Varsik, V., *Ländliche Besiedlung im Hinterland des Kastells Gerulata. Siedlung der autochtonene Population in Rusovce*, in: *Roman Frontier Studies XVII/1997*, Zalău 1999, 629–642.

Illustration acknowledgements/Bildnachweis/Illustrácie

Aquincum Museum (Budapest, H) 9, 42

Museum Augst (Augst, CH) 55

Richard Avent (Raglan, UK) 2

David Breeze (Edinburgh, UK) 6, 28, 29, 34, 39, 40, 41, 60

National Museum of Denmark (Kopenhagen, DK) 15

Omar Mohammad el-Fahmawi (Amman, Jordan) 57

David Graff (Miami, USA) 5

Granada Media Group (London, UK) 3

Sonia Halliday (UK) 18, 45

Historic Scotland (Edinburgh, UK) 43, 65, 66

Hunterian Museum and Art Gallery, University of Glasgow (Glasgow, UK) 23, 25

Museum Intercisa (Dunaujvaros, H) 42

Simon James (Leicester, UK) 36

Sonja Jilek (Vienna, A) 1, 20, 21, 27, 37, 47, 48, 52, 59

Lawrence Keppie (Glasgow, UK) 35

Museum Kladovo (Kladovo, YU) 33

Stuart Laidlaw and Portable Antiquities Scheme (UK) 58

Rijksmuseum Leiden (Leiden, NL) 22

Michael Mackensen (Munich, D) 38

Valerie Maxfield (Exeter, UK) 49, 50

Museum of Antiquities Newcastle upon Tyne (Newcastle, UK) 31

Jan Rajtár (Nitra, SK) 17, 24, 62

Römisch-Germanische Kommission des DAI (Frankfurt, D) 54

Tadeusz Sarnowski (Warszawa, PL) 46

Andreas Schmidt-Colinet (Wien, A) 14

Saalburg Museum (Bad Homburg, D) 61

Steven Sidebotham (Newark, USA) 12, 13

Andreas Thiel (Esslingen, D) 19, 32, 63

TimeScape Surveys (Newcastle, UK) 56

Tyne and Wear Museums Service (UK) 10

Museum Udine (Udine, I) 16

Utrecht (NL) 30

Vindolanda Trust (UK) 51

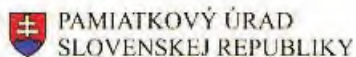
Württembergisches Landesmuseum Stuttgart (Stuttgart, D) 11

Slovakia/Slowakei/Slovensko

Archeologické múzeum SNM (Bratislava) 112, 113

Archeologický ústav SAV (Nitra) 67, 68, 70, 71, 77, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116

Múzeum mesta Bratislavy (Bratislava) 69, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90

bm:bwk

MINISTRY OF CULTURAL HERITAGE

FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE
GRENZEN DES RÖMISCHEN REICHES
HRANICE RÍMSKEJ RÍŠE

SLOVAKIA
SLOWAKEI
SLOVENSKO